ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μακεδονικά

Τόμ. 32, Αρ. 1 (2000)

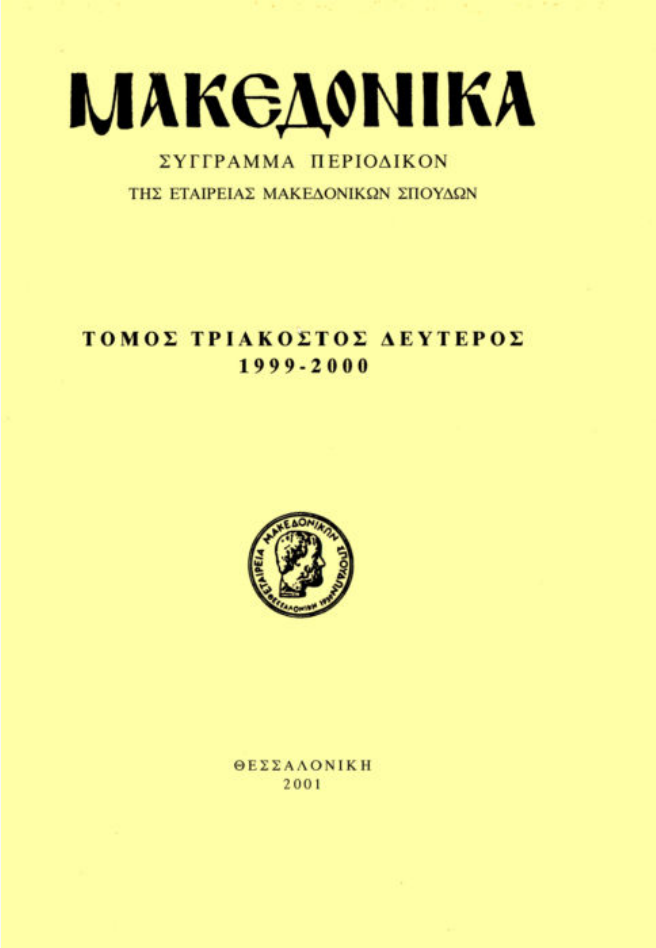

Αγιορείτικη παρουσία στο Βόρειο Αιγαίο: το τουρκικό αρχείο της Ι.Μ. Αγίου Παύλου για τη Λήμνο (15ος-16ος αι.)

Φωκίων Κοτζαγεώργης

doi: 10.12681/makedonika.168

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κοτζαγεώργης Φ. (2000). Αγιορείτικη παρουσία στο Βόρειο Αιγαίο: το τουρκικό αρχείο της Ι.Μ. Αγίου Παύλου για τη Λήμνο (15ος-16ος αι.). *Μακεδονικά*, *32*(1), 125–164. https://doi.org/10.12681/makedonika.168

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 19/04/2024 08:53:06

ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ: ΤΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ Ι.Μ. ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΓΙΑ ΤΗ ΛΗΜΝΟ (15ος-16ος αι.)*

Η παρουσία αγιορείτικων μετοχίων στη Λήμνο χρονολογείται από τον 10ο αι. Με την πάροδο του χρόνου η Λήμνος έγινε μαζί με τη Χαλκιδική και την περιοχή του Στρυμόνα από τις κύριες περιοχές συγκέντρωσης μετοχίων των Αθωνιτών. Δύο από τους παράγοντες που διευκόλυναν αυτήν την εξέλιξη ήταν η κοντινή απόσταση από τη χερσόνησο και η πολύ ικανοποιητική παραγωγή του νησιού σε δημητριακά και κρασί με την παράλληλη ανάπτυξη της κτηνοτροφίας[1].

Η μονή Αγίου Παύλου απέκτησε υστερότερα απ' όλες τις άλλες μονές μετόχι στη Λήμνο, παρ' όλο που είναι από τις πλησιέστερες στο νησί αγιορείτικη μονή. Πιθανή αιτία γι' αυτήν την καθυστέρηση θεωρούμε το γεγονός ότι η μονή ανακαινίστηκε μόλις το 1383/4 (μέχρι τότε ήταν ένα έρημο κελί), αργότερα δηλαδή από τις άλλες μονές που είχαν κτήσεις στο νησί[2]. Επιπλέον, η μονή για μια εικοσαετία προσπάθησε να αναγνωριστεί η αυτοτέλεια και η ανεξαρτησία της εντός του Όρους. Στη συνέχεια (αρχές 15ου αι.) φρόντισε να αποκτήσει τα πρώτα της μετόχια (Καλαμαριά, Πύργου Κασσάνδρας, Λογγού) στον κοντινό παραγωγικό χώρο της Χαλκιδικής. Η Λήμνος αποτέλεσε το τρίτο επίπεδο εξέλιξης της στρατηγικής της μονής.

Στο παρόν άρθρο θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε τις πτυχές των δραστηριοτήτων ενός αγιορείτικου μετοχίου, όπως αυτές διαφαίνονται μέσα

---

* Το παρόν άρθρο περιέχει κάποια από τα στοιχεία της διδακτορικής μου διατριβής, που εγκρίθηκε από το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. τον Ιούνιο του 1999 με τίτλο *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου με βάση το αρχείο της (14ος αι.-1830): οικονομική επιβίωση – κοινωνική δυναμική μέσα στο οθωμανικό κρατικό σύστημα*, σσ. 142-155. Ευχαριστώ τον καθηγούμενο της Ι. Μ. Αγίου Παύλου πατέρα Παφθένιο και τους πατέρες της μονής για την άδεια που μου έδωσαν να μελετήσω το τουρκικό αρχείο, καθώς και για τη φιλοξενία τους· η χρηματική χορηγία του Ιδρύματος Μποδοσάκη ήταν απαραίτητη για την ολοκλήρωση της έρευνας· η συνάδελφος κ. Σ. Λαΐου έκανε χρήσιμες επισημάνσεις· τέλος, οι παρατηρήσεις του καθηγητή μου κ. Ι. Χ. Αλεξανδρόπουλου ήταν πολυτιμότατες και η βοήθειά του πολυσήμαντη για τη συγγραφή του άρθρου. Οι όποιες ελλείψεις και λάθη βαρύνουν αποκλειστικά τον γράφοντα. Οι συντμήσεις των χρησιμοποιηθέντων βασικών άρθρων και βιβλίων βρίσκονται στο τέλος του παρόντος.

1. Η Λαύρα είχε το 984 μετόχι στη Λήμνο· βλ. Haldon, «Limnos», σσ. 164-165. Κατάλογο των μονών που είχαν κτήσεις στη Λήμνο μαζί με τις πρώτες μνείες τους στα έγγραφα δίνει ο Haldon, «Limnos», σ. 169· όπως θα φανεί παρακάτω, η μνεία για το αγιοπαυλίτικο μετόχι σ' αυτόν τον κατάλογο δεν είναι ακριβής.

2. Για την ανακαίνιση της μονής, που αποτέλεσε μια δεύτερη ίδρυση, βλ. το πληρέστατο άρθρο του Г. Суботић, «Обнова манастира Светог Павла у XIV веку», *Зборник Радова Византолошког Института* 22 (1983) 207-254, ο οποίος σ' αντίθεση με όλη την προγενέστερη βιβλιογραφία αποδεικνύει ότι η ανακαίνιση έγινε το 1383/4.

από τα τουρκικά έγγραφα που φυλάσσονται στο αρχείο της μονής. Τα έγγραφα του βυζαντινού αρχείου θα μας βοηθήσουν να παρακολουθήσουμε την πορεία του μετοχίου και τις συνέχειες, ή και ασυνέχειές του, κατά το πέρασμα από τη βυζαντινή στην οθωμανική κυριαρχία. Τέλος, θα εντάξουμε το μετόχι στην κοινωνία του νησιού και θα αξιοποιήσουμε τις πληροφορίες των εγγράφων γι' αυτήν.

1. Η «βυζαντινή περίοδος» του αγιοπαυλίτικου μετοχίου (1429-1479)

1.1. *Τα έγγραφα.* Η εικόνα του μετοχίου αυτήν την περίοδο συγκροτείται μόνο από έξι έγγραφα, από τα οποία τα τέσσερα σώζονται στο αρχείο της μονής, ενώ τα υπόλοιπα έχουν χαθεί. Σύμφωνα με το αρχαιότερο από αυτά, οι Αγιοπαυλίτες απέκτησαν το 1429/30: α) δημόσια γη έκτασης τεσσάρων *ζευγαρίων* στην περιοχή της Βουνεάδας, β) μία μάντρα (των *Αγίων Θεοδώρων*) στη χερσόνησο του Φακού, και γ) 500 πρόβατα. Το 1431 απέκτησαν άλλες δύο μάντρες στην ίδια χερσόνησο, του *Απλημελέ* και αυτήν που ανήκε στη μονή Παντοκράτορος[3]. Οι μοναχοί έλαβαν αυτές τις γαίες έναντι δανείου προς τον *δεσπότη* Λήμνου Δημήτριο Παλαιολόγο, ύψους 370 βενετικών *φλωρινίων*[4], ενώ και στα δύο έγγραφα υπάρχει η ρήτρα ότι αν επιστραφούν τα χρήματα στους δανειστές ανακαλείται η πράξη και η μονή χάνει τις κτήσεις της, οι οποίες επανέρχονται στον έλεγχο του *δεσπότη* (δηλαδή του δημοσίου). Αυτός ο τρόπος απόκτησης μοναστηριακής περιουσίας στο νησί δίνει χαρακτήρα μοναδικότητας στην περίπτωση. Είναι γνωστό ότι στη Λήμνο οι αθωνικές κτήσεις ήταν προϊόντα δωρεών (κυρίως αυτοκρατορικών) και συνοδεύονταν από κάποιου είδους φοροαπαλλαγές, που συνδυάζονται από τους μελετητές με την προσπάθεια ανασυνοικισμού του νησιού και εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών του πηγών[5]. Οι Αγιοπαυλίτες, πάντως, επανήλθαν και

3. Για την πρώτη πράξη πληροφορούμαστε από ένα *πρόσταγμα* του αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου, που σώζεται σε σύγχρονή του σερβική μετάφραση στο αρχείο της μονής: Синдик, «Простагма и Хоризма », σσ. 205-206 (σχόλια), 209-210 (έκδοση)· περίληψή του υπάρχει στο άρθρο του ίδιου, «Српске Повеље», σ. 196. Ελληνική περίληψη βλ. Α.-Α. Ταχιάος, «Σλαβικά έγγραφα», *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997, 486 (αρ. 15.4). Η δεύτερη επικυρώθηκε με *ορισμό* του *δεσπότη* Λήμνου Δημητρίου Παλαιολόγου και σώζεται σε σύγχρονη σερβική μετάφραση στο αρχείο της μονής· βλ. Синдик, «Простагма и Хоризма», σ. 207 (σχόλια), 210 (έκδοση)· του ίδιου, «Српске Повеље», σ. 197.

4. Το ποσό ήταν αρκετά υψηλό και αντιστοιχούσε σε 12.950 akçe· το akçe (ασημένιο τουρκικό νόμισμα, το άσπρο) εκείνη την εποχή ζύγιζε 1,18 γραμμάρια. Συνεπώς, το παραπάνω ποσό αντιστοιχούσε σε 15,28 χλγρ. ασημιού. Για τις αντιστοιχίες βλ. Ş. Pamuk, «Money in the Ottoman Empire, 1326-1914», *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, έκδ. H. İnalcık - D. Quataert, Cambridge 1994, σ. 954 πίν. Α:1. Εκείνη την εποχή (1431) ένα *kile* (*κοιλό*· μονάδα βάρους ίση περίπου με 25,5 χλγρ.) σιταριού κόστιζε 10 akçe, ένα *kile* ρυζιού ή κεχριού 6 akçe και ένα πρόβατο 10 akçe (Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις*, σ. 67).

5. Βλ. για παράδειγμα: *Kutlumus*, αρ. 24· *Lavra* , τ. II, αρ. 100, 113· τ. III, αρ. 125-127, 157, 167, 171, 172· *Philothée*, αρ. 10· *Pantéléèmôn*, αρ. 16· *Pantocrator*, αρ. 15· *Dionysiou*, αρ. 3, 5, 26.

ζήτησαν από τον αυτοκράτορα φοροαπαλλαγές για τις κτήσεις τους στο νησί, επειδή η μονή είχε περιπέσει σε *ἔνδειαν* και *στένωσιν* λόγω βαρβαρικών επιδρομών. Το 1436 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ με *χρυσόβουλλο* χάρισε πλήρη φορολογική απαλλαγή στους Αγιοπαυλίτες[6]. Έτσι επετεύχθη εν μέρει ο στόχος των μοναχών να αποκτήσουν προνομιακό καθεστώς για τις κτήσεις τους, πράγμα απαραίτητο για την επιβίωσή τους[7].

Η οικονομική δυσχέρεια της μονής δεν θα πρέπει να κράτησε πολύ καιρό, καθώς βλέπουμε μόλις εφτά χρόνια μετά την έκδοση του *χρυσοβούλλου* να ενοικιάζει το ξενοφωντινό μετόχι στο νησί για είκοσι χρόνια έναντι καταβολής ετήσιου ενοικίου 200 *ἀσπρων* και του *τέλους τοῦ δημοσίου*[8]. Το 1462 αποκτά η μονή με *ορισμό* του *δεσπότη* Δημητρίου Παλαιολόγου νέα ποσότητα γης στο νησί[9]. Τη συνολική εικόνα των κτήσεων της μονής στη Λήμνο λαμβάνουμε από ένα *ἀπογραφικό γράμμα* του *απογραφέα* Λήμνου Ιωάννη Παλαιολόγου Καντακουζηνού, που συντάχθηκε στις 11 Ιανουαρίου 1463[10].

1.2. *Τρόποι δημιουργίας της αγιοπαυλίτικης γαιοκτησίας.* Το τελευταίο έγγραφο αποτελεί σημαντικότατη πηγή για να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των αγιοπαυλίτικων κτήσεων στο νησί. Στον παρακάτω πίνακα κωδικοποι-

---

Για την προσπάθεια του ανασυνοικισμού του νησιού κατά τα τέλη του 14ου αι. και τις αρχές του επόμενου βλ. *Pantocrator*, 142 (αρ. 20) και *Iviron*, 167 (αρ. 99).

6. Το έγγραφο αυτό δεν υπάρχει στο αρχείο της μονής. Η έκδοσή του από αντίγραφο του 17ου αι. υπάρχει στου Z. von Ligenthal, «Einige ungedrückte Chrysobullen», *Memoires de l'Academie Imperiale des sciences de St. Petersburg*, VIIe serie, XLI/4 (1893) 19-20· πρβλ. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, τ. 5, Μόναχο-Βερολίνο 1965, αρ. 3455· Binon, *Origines*, αρ. 28. *ΑΠΞ*, σσ. 9-10.

7. Ο Синдик, «Простагма и Хоризма», σ. 208, υποθέτει ότι η διαφορά των δύο εγγράφων του 1429/30 και 1431 με αυτό του 1436 υπήρξε αποτέλεσμα της επιμονής των Αγιοπαυλιτών προς τον αυτοκράτορα για να αποκτήσουν φοροαπαλλαγές και να σταθεροποιήσουν τις κτήσεις τους. Δεν αναφέρει όμως καθόλου τη βασική αιτία που αναγράφεται στο έγγραφο (την *ἔνδειαν* και *στένωσιν* της μονής λόγω βαρβαρικών επιδρομών) για την παραχώρηση φοροαπαλλαγών από τον αυτοκράτορα.

8. Το έγγραφο είναι ανέκδοτο και σώζεται σε κακή κατάσταση στο αρχείο της μονής· περίληψή του βλ. στου Χρυσοχοΐδη, «ΙΜΑΠ», αρ. 28. Η μελέτη του εγγράφου έγινε από φωτογραφία που τράβηξε ο γράφων.

9. Για το έγγραφο, που σήμερα λανθάνει, βλ. Binon, *Origines*, αρ. 30, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία· το έγγραφο και πριν από την απώλειά του ήταν ανέκδοτο.

10. Το έγγραφο έχει εκδοθεί με λάθη στα: Ευλόγιος Αγιοπαυλίτης, «Αυτοκρατορικά Χρυσόβουλλα», *Νέα Εποχή* 1 (1924-5) 765-6· *ΑΠΞ*, σσ. 10-13. Η μελέτη του εγγράφου έγινε από φωτογραφία του γράφοντος, ενώ ελήφθησαν υπόψη και οι προγενέστερες εκδόσεις. Για το έγγραφο βλ. επίσης: Χρυσοχοΐδης, «ΙΜΑΠ», αρ. 9· Binon, *Origines*, αρ. 31. Για το πρόσωπο του *απογραφέα* η μόνη αναφορά που βρήκαμε υπάρχει στο βιβλίο του D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington D.C. 1968, αρ. 80· για πρώτη φορά αναφέρεται στις πηγές το πρόσωπο αυτό το 1436 ως κυβερνήτης Πατρών. Εκτός από το *ἀπογραφικό γράμμα* του Αγίου Παύλου ο ίδιος εξέδωσε ένα άλλο για τη μονή Παντοκράτορος τον Μάρτιο του 1464 (*Pantocrator*, αρ. 26). Πιθανώς θα είχε αναλάβει την απογραφή των περιουσιών στο νησί.

ούμε τα στοιχεία του *ἀπογραφικοῦ γράμματος* του 1463, καταγράφοντας σε δύο στήλες το είδος της κτήσης, όπως αυτή εμφανίζεται στο έγγραφο, και τη συνολική έκτασή της, όπου αναφέρεται:

Είδος	*Έκταση*
α) ναός Αγ. Γεωργίου με οικήματα και αυλή	
β) γη Μιχαήλ Φωκά	1.150 *μόδιοι*
γ) «χωράφιον ἀπὸ τοῦ Βουσμᾶ»	100 *μόδιοι*
δ) *ἐσωθύριον* Βουσμά	30 *μόδιοι*
ε) *ὑπόστασις* Ιωάννου Ροδαμπέλου	
1. οικήματα με αυλή	
2. δύο *ἐσωθύρια*	5 *μόδιοι*
3. χωράφι	170 *μόδιοι*
4. άλλο χωράφι	40 *μόδιοι*
5. άλλο χωράφι	24 *μόδιοι*
6. άλλο χωράφι	12 *μόδιοι*
7. άλλο χωράφι	65 *μόδιοι*
8. άλλο χωράφι	100 *μόδιοι*
9. αμπέλι *ἄπορον*	7 1/3 *μόδιοι*
στ) *ἐσωθύριον* και οικοχάλασμα	2,5 *μόδιοι*
ζ) μάντρα Αγίων Θεοδώρων (Φακός)	
η) μάντρα Ροδακινέας (Φακός)	
θ) 500 πρόβατα ελεύθερα *ἐνομίου*	
ι) *ὑπόστασις* Κοτάβου	περίπου 2 *ζευγάρια*

Από τον πίνακα φαίνεται ότι η κτηματική περιουσία της μονής αποτελούνταν από τις γαιοκτησίες (*ὑποστάσεις*)[11] τριών βασικά προσώπων: του Μιχαήλ Φωκά, του Ιωάννη Ροδαμπέλου και του Κοτάβου, οι οποίοι ήταν *πάροικοι* [12]. Το πώς μεταβιβάστηκαν οι περιουσίες τους στο μοναστήρι και με

11. Για τη γενική έννοια που απέκτησε ο όρος *υπόστασις* αυτή την περίοδο βλ. *Dionysiou*, σ. 147 (αρ. 25).

12. Για τον Μιχαήλ Φωκά βλ. *Lavra*, τ. II, αρ. 104 και τ. III, αρ. 136· *Dionysiou*, αρ. 21. Ο Ροδάμπελος αναφέρεται στο *χρυσόβουλλο* του 1436 ως *πάροικος* (*γῆ τοῦ παροίκου Ροδαμπέλου*). Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο προηγούμενος κάτοχος της γης ήταν ο Νικόλαος Μυρμίγκης (*ἣν* [την υπόστασιν] *κατεῖχέ ποτε Νικόλαος ὁ Μυρμίγκης*), ο οποίος ήταν επίσης *πάροικος* (βλ. *Lavra*, τ. III, αρ. 136. *Dionysiou*, αρ. 21, 22, 25). Τέλος, και ο Βουσμάς που αναφέρεται στο έγγραφο ήταν *πάροικος* (*Dionysiou*, αρ. 21, 22, 25). Ο Κόταβος στις μέχρι τώρα εκδόσεις του εγ-

ποιο καθεστώς είναι ερωτήματα που αξίζουν ιδιαίτερης προσοχής. Το ίδιο το καθεστώς των *παροίκων*, εξάλλου, δεν έχει αποσαφηνιστεί πλήρως[13]. Ας δούμε αναλυτικά τις πληροφορίες που μας δίνουν τα αγιοπαυλίτικα έγγραφα για την «ιστορία» των κτήσεων της μονής.

Το 1429/30 ο αυτοκράτορας δίνει στη μονή τέσσερα *ζευγάρια* «βασιλικής γης» (*землю царебу*), τα οποία δόθηκαν από την παροικική γη του Μιχαήλ Φωκά και συμποσούνταν σε 1.150 *μόδιους*. Το 1436 δίνεται η παροικική γη του Ροδαμπέλου, η οποία ανήκε προηγουμένως στον Νικόλαο Μυρμίγκη. Σε δύο έγγραφα της δεκαετίας 1420-1430 η γη, που αναφέρεται αναλυτικά στο έγγραφο του 1463 ως ανήκουσα στο Ροδάμπελο, ανήκε στον Μυρμίγκη, ο οποίος ήταν ένας από τους *παροίκους* της μονής Διονυσίου[14]. Υποθέτουμε ότι το κράτος έδωσε την παροικική γη του Μυρμίγκη στον Ροδάμπελο, όταν ο πρώτος πέθανε ή την έχασε για κάποιο λόγο. Τέλος, η γη του Κοτάβου είχε δοθεί σε απροσδιόριστο χρονικό διάστημα (πάντως γύρω στο 1430) από τον αυτοκράτορα στη μονή Ιβήρων. Κάποια επίσης άδηλη χρονική στιγμή, πριν από το 1463, δόθηκε στον Άγιο Παύλο[15]. Οι αλλαγές αυτές σε συνδυασμό με το ότι στις τρεις περιπτώσεις της παροικικής γης ο γαιοκτήμονας είναι διαφορετικός, επιβεβαιώνουν κατά τη γνώμη μας την άποψη του Ν. Οικονομίδη ότι οι *πάροικοι* δεν ανήκαν στο μοναστήρι, αλλά μόνο τα έσοδα ή μέρος των εσόδων των κτήσεών τους παραχωρούνταν στις μονές για κάποιο απροσδιόριστο χρονικό διάστημα[16]. Στην περίπτωση, πάντως, του Αγίου Παύλου τόσο

γράφου (*ΑΠΞ*, σ. 12· *Νέα Εποχή*, 766) έχει μεταγραφεί ως Κοτάριος. Η πρόσφατη δημοσίευση ενός ιβηρίτικου εγγράφου (*Iviron* IV, αρ. 99), στο οποίο γίνεται λόγος για τη *από προσενέξεως Κόμητος τοῦ Κοτάβου* στην ίδια περιοχή με του αναφερόμενου στο αγιοπαυλίτικο έγγραφο, μας κάνει να υποθέσουμε ότι το πρόσωπο στο έγγραφο είναι ο Κόταβος και όχι ο Κοτάριος, και ότι ήταν *πάροικος*.

13. Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά τις εργασίες: Z. Udal'cova - K. Chvostova, «Les structures sociales et économiques dans la basse-Byzance», *Akten XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, τ. 1/1, Βιέννη 1981, σσ. 131-147 (ιδίως 135 και 146-147)· Αγγ. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987, σσ. 34, 55-57, 81-82, 195-199· Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η εξέλιξη των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1995, σσ. 41-53· M. B[artusis], «Paroikos», *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. III, Οξφόρδη - Ν. Υόρκη 1991, σσ. 1589-1590.

14. Βλ. τα έγγραφα *Dionysiou*, αρ. 21 (οροθέσιο Βουνεάδας, πριν το 1425) και αρ. 25 (*πρακτικό* του Ματθαίου(;) 1430).

15. *Iviron* IV, αρ. 99. Το έγγραφο είναι αχρονολόγητο και τοποθετείται από τους εκδότες γενικά μεταξύ 1430-1448. Η γη του Κοτάβου, όταν εκδόθηκε το έγγραφο, ανήκε ήδη στην Ιβήρων. Το στοιχείο που μας κάνει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για την ίδια γη στα δύο έγγραφα είναι (εκτός από το όνομα του *παροίκου*, που μπορεί να διαβαστεί και στο αγιοπαυλίτικο έγγραφο ως «Κόταβος») η έκτασή της (δύο *ζευγάρια* και στα δύο έγγραφα) και η θέση της (στο χωριό Κοντοβράκι και στα δύο έγγραφα).

16. *Dionysiou*, σ. 145: «seuls les revenus ou une partie des revenus de ces ménages de parèques seraient (pour un temps limité?) cédés au monastère». Πρβλ. αυτό που λέει ο Haldon, «Limnos», σ. 173, ως έναν τρόπο απόκτησης γης από τις μονές: «...the state attributed fiscal land held by state

η γη του Φωκά, όσο και αυτή του Ροδαμπέλου δεν χάθηκαν για τη μονή στο μεσοδιάστημα των 30 περίπου χρόνων που μεσολάβησε από την απόκτηση και την καταγραφή τους, αλλά αντιθέτως αποτέλεσαν τον βασικό πυρήνα των κτήσεών της στο νησί.

Όσον αφορά στο καθεστώς των σχέσεων *παροίκων* και μονής ίσχυε το εξής: γενικά η ψιλή κυριότητα της γης ανήκε στο κράτος, το οποίο ελάμβανε τα έσοδα από την καλλιέργειά της με τη μορφή φόρων. Με τις διάφορες φοροαπαλλαγές που παραχωρούσε το κράτος στη μονή οι μοναχοί δεν πλήρωναν όλους τους κρατικούς φόρους, οι *πάροικοι* όμως πλήρωναν κανονικά όλες τις εισφορές τους στη μονή, που ήταν ο γαιοκτήμονάς τους. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς σε τι συνίσταντο αυτές οι εισφορές. Οι *πάροικοι*, τέλος, δεν φαίνεται να εξαρτιόνταν τόσο από τον γαιοκτήμονα (τη μονή), όσο από το κράτος, το οποίο είχε την τελική απόφαση για την αλλαγή του γαιοκτήμονα.

Εκτός από τις τρεις βασικές παροικικές γαίες, στην περιουσία της μονής ανήκαν έσοδα από μέρος της γης του *παροίκου* Βουσμά και το *ἐσωθύριον* και *οἰκοχάλασμα* από την παροικική γη του Λαγκαδιώτη[17]. Το σύνολο, δηλαδή, της αγιοπαυλίτικης περιουσίας ήταν παροικική γη, την οποία καλλιεργούσαν οι *πάροικοι* και η μονή ελάμβανε τη φορολογική πρόσοδο (σε είδος ή σε χρήμα).

Οι μάντρες και τα πρόβατα ανήκαν πιθανώς στην πλήρη κυριότητα της μονής. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της μάντρας της Ροδακινέας. Στον *ορισμό* του 1431 παραχωρείται στη μονή η μάντρα, που ανήκε στο παντοκρατορινό μετόχι («...единь от ьихъ [тора] прилежитъ метоху пантократорскому») και που στο *χρυσόβουλλο* του 1436 ονομάζεται Ροδακινέα (είχε χαθεί για τη μονή η μάντρα του *Ἀπλημελέ*). Από τα παντοκρατορινά έγγραφα πληροφορούμαστε ότι η Ροδακινέα ανήκε στη μονή Παντοκράτορος και ότι, όταν δόθηκε στην Αγίου Παύλου, η Παντοκράτορος ως αντάλλαγμα έλαβε άλλη μάντρα[18], ενώ στο *ἀπογραφικό γράμμα* του 1463 λέγεται σαφώς ότι τη μάντρα της Ροδακινέας *ἐκράτει ἡ σεβασμία μονὴ τοῦ Παντοκράτορος Χριστοῦ*[19]. Πρόκειται για μια ανταλλαγή κτήσεων μεταξύ δύο μονών, κατά την οποία η καθεμία ελάμβανε την πλησιέστερη στις κτήσεις της μάντρα, ανταλλάσσοντάς την με μια περισσότερο απομακρυσμένη: η Αγίου Παύλου κατείχε μάντρα στα βορειοανατολικά του Φακού, ενώ η Παντοκράτορος στα νότια·

---

paroikoi to the monastery, together with the *paroikoi* and various immunities for the new landlord regarding the fisc.».

17. Για τα δύο πρόσωπα που ήταν *πάροικοι* στη Διονυσίου το 1430 βλ. *Dionysiou*, αρ. 21, 25.

18. Βλ. *Pantocrator*, αρ. 25 (απογραφή του Θεοδώρου Πεπαγωμένου, Σεπτέμβριος 1442), 18 και 41.

19. *ΑΠΞ*, σ. 12.

έλαβε, λοιπόν, η Αγίου Παύλου τη Ροδακινέα, που βρισκόταν δίπλα στην αγιοπαυλίτικη μάντρα των Αγίων Θεοδώρων. Η διευθέτηση των κτήσεων δεν έγινε απευθείας μεταξύ των μονών, αλλά το κράτος ανέλαβε να διεκπεραιώσει την ανταλλαγή των μαντρών. Στην περίπτωση αυτή βλέπουμε άλλον έναν τρόπο απόκτησης περιουσίας από τη μονή.

Η περίπτωση της ενοικίασης μοναστηριακής γης από άλλη μονή είναι επίσης ενδιαφέρουσα. Το 1463 έληγε η εικοσαετής μίσθωση της ξενοφωντινής γης από τους Αγιοπαυλίτες. Μας λείπουν στοιχεία για την εξέλιξη αυτής της υπόθεσης. Αν, πάντως, θεωρήσουμε ότι η πράξη ενοικιάσεως του 1443 ίσχυε, τότε θα περιμέναμε μετά το 1463 η γη να περιέλθει στην Ξενοφώντος. Στα οθωμανικά απογραφικά κατάστιχα της Λήμνου απουσιάζει πλήρως οποιαδήποτε αναφορά σε κτήση της Ξενοφώντος στο νησί[20]. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, όπως προτάθηκε για τις κτήσεις της μονής Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου, ότι το ξενοφωντινό μετόχι προσαρτήθηκε από κάποιο γειτονικό[21]. Τα μόνα γειτονικά αγιορείτικα μετόχια ήταν το αγιοπαυλίτικο και το διονυσιάτικο. Με το δεδομένο της «προϊστορίας» εικοσαετούς ενοικίασης υποθέτουμε ότι η Αγίου Παύλου ήταν αυτή που τελικά ενσωμάτωσε στην περιουσία της το ξενοφωντινό μετόχι[22].

Συμπερασματικά, η Αγίου Παύλου απέκτησε τις γαίες της στο νησί μέσω: α) αντιτίμου για δάνειο σε δημόσιο λειτουργό, β) παραχώρησης παροικικών γαιών από το κράτος προς τη μονή, γ) δωρεών άλλων μοναστηριακών κτήσεων, και δ) ενσωμάτωσης (νόμιμης ή μη) γειτονικών μοναστηριακών κτήσεων[23].

1.3. *Η γεωγραφία των κτήσεων.* Σήμερα η βυζαντινή τοπογραφία του νησιού είναι γνωστή σε ικανοποιητικό βαθμό. Έτσι, τα τοπωνύμια που συναντούμε στα αγιοπαυλίτικα βυζαντινά έγγραφα δεν είναι δύσκολο να ταυτιστούν. Το κέντρο του μετοχίου βρισκόταν στο χωριό Βουνεάδα, το οποίο οριοθετείται ως εξής: νότια βρισκόταν το χωριό Κοντοβράκι (σημερινός οικισμός Αγ. Ειρήνη), δυτικά οι Σαρδές και η Σβέρδια (σημερινή Δάφνη), ανατολικά η Ατσική και ο Καταπόταμος και βόρεια το Γομάτι[24]. Η περιοχή χαρακτηρίζεται ως

20. Haldon, «Limnos», σ. 171.

21. Haldon, «Limnos», σ. 171 σημ. 24b: «It is entirely possible that the lands of these other monasteries [Panteleemon, Karakala, Xenophon, St. John on Patmos], particularly that of St. John on Patmos, were swallowed up by the Lavra and by Vatopedi, and are concealed in their figures.».

22. Η πλήρης απουσία βυζαντινών εγγράφων της μονής Ξενοφώντος για τη Λήμνο (*Xénophon*, 46) μπορεί να ερμηνευθεί ως έλλειψη ενδιαφέροντος από τη μονή για την κτήση της στο νησί. Αυτό θα είχε ως φυσική συνέπεια την οριστική απώλεια του μετοχίου της με νόμιμα ή μη μέσα.

23. Πρβλ. τους τρόπους απόκτησης γης από τη Διονυσίου, όπως συνοψίζονται από τον Haldon, «Limnos», σσ. 172-173.

24. Βλ. *Lavra*, τ. IV, σ. 141 σημ. 502· *Dionysiou*, σ. 140. Για τα χωριά βλ. Τουρπτσόγλου-

μια από τις βασικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις του νησιού, στην πεδιάδα της Ατσικής στα βόρεια του κόλπου του Μούδρου[25]. Η αρχική έκταση της αγιοπαυλίτικης γης (γη Μιχαήλ Φωκά) βρισκόταν στη δυτική πλευρά του χωριού, νότια από τις κτήσεις του Δρομορίτη, που ανήκαν στη Διονυσίου —όπως δείχνει το πολύ κατατοπιστικό σχεδιάγραμμα του Ν. Οικονομίδη— και δυτικά του κέντρου του διονυσιάτικου μετοχίου. Ασφαλής τοπογραφική ένδειξη είναι ότι το νότιο όριο του αγιοπαυλίτικου μετοχίου ήταν το Κοντοβράκι[26]. Όλες οι κτήσεις στην περιοχή που αναφέρονται στο *ἀπογραφικό γράμμα* του 1463 μπορούν να ταυτιστούν στο σχεδιάγραμμα. Η εικόνα που λαμβάνουμε είναι ότι οι κτήσεις ήταν διάσπαρτες, αν και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Η συνολική έκταση ήταν 2.200 *μόδιοι* (περίπου 2.000 χλμ^2), η οποία συγκρινόμενη με τις υπόλοιπες μοναστηριακές κτήσεις στη Λήμνο κρίνεται αρκετά σημαντική[27].

Για τις μάντρες στο Φακό το *ἀπογραφικό γράμμα* δίνει τον *περιορισμό* τους. Η μάντρα των Αγίων Θεοδώρων βρισκόταν στο ακρωτήριο Μικρό Καβουρίκι (*Καβουρίτζι* στο έγγραφο), το οποίο βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της χερσονήσου του Φακού[28]. Η μάντρα της Ροδακινέας ήταν όμορη της πρώτης προς δυσμάς και ήταν επίσης παραθαλάσσια. Οι βασικές κτήσεις της μονής πλαισιώνονται από έναν αριθμό *ἐσωθυρίων* (μικρών καλλιεργήσιμων εκτάσεων στα οικήματα των χωρικών)[29], ένα *ἄπορον* αμπέλι, τον μετο-

---

Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα*, σ. 32 και πολλαχού. Θα πρέπει να ξεκαθαρίσουμε την εξής σύγχυση: το αναφερόμενο συχνά από τους περιηγητές μετόχι «Αγιοπαυλίτικο» στο Λιβαδοχώρι δεν έχει καμιά σχέση με το αγιορείτικο μετόχι της Αγίου Παύλου στο χωριό Βουνεάδα. Επρόκειτο για μετόχι της μητρόπολης Λήμνου σε θέση όπου τον 14ο αι. υπήρχε ένα μοναστήρι στο όνομα του αγίου Παύλου. Στο μετόχι αυτό κατέλυε πολλές φορές ο μητροπολίτης Λήμνου ή ακόμη και ο subaşı του νησιού κατά την οθωμανική περίοδο. Το μετόχι βρισκόταν νοτιότερα από το αντίστοιχο της αθωνικής μονής. Βλ. Haldon, «Limnos», σ. 170 σημ. 23. Περιηγητικές μαρτυρίες για το μετόχι στο Λιβαδοχώρι βλ. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα*, σσ. 71 και 90-92 (Belon), 211 (Coronelli), 474 (de Launay) και 553 (Friedrich).

25. Haldon, «Limnos», σ. 162· βλ. στην Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα*, σσ. 282, 385-386 και 444-445 τις περιγραφές των Choiseul-Gouffier, Conze και Tozer για την περιοχή αυτή.

26. *Dionysiou*, σ. 139, σχεδιάγραμμα 3 (ανατύπωση: χάρτης 1 του παρόντος). Βλ. και το σχεδιάγραμμα στο *Iviron*, αρ. 99, σ. 167, όπου γενικά οι αγιοπαυλίτικες κτήσεις τοποθετούνται δυτικά των διονυσιάτικων και πάντα βόρεια του χωριού Κοντοβράκι.

27. Για τις εκτάσεις των υπολοίπων μονών στο νησί βλ. Haldon, «Limnos», σσ. 174-175. Στην ίδια έκταση κυμαινόταν και το ιβηρίτικο μετόχι (*Iviron*, αρ. 99). Αντίθετα, η Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα*, σ. 444 σημ. 28, αναφερόμενη στις αγιορείτικες κτήσεις του νησιού, δίνει έκταση 882 *μοδίων* στο αγιοπαυλίτικο μετόχι, χωρίς να παραπέμπει σε πηγή.

28. Βλ. τον λεπτομερή χάρτη που επισυνάπτεται στο άρθρο του Haldon, «Limnos», (μερική ανατύπωση: χάρτης 2 του παρόντος).

29. Για τα *εσωθύρια* στη Λήμνο βλ. *Dionysiou*, σσ. 146-147· γενικότερα βλ. A. Každan, «Eso-

χιακό ναό και οικήματα· όλα αυτά βρίσκονταν στις κεντρικές εγκαταστάσεις του μετοχίου.

Το σύνολο της αγιοπαυλίτικης περιουσίας, συνεπώς, αποτελούνταν από δύο βασικούς τομείς: τα κεντρικά κτίσματα (ναός, οικήματα) με τις εξαρτώμενες αρόσιμες γαίες (χωράφια, *έσωθύρια*, αμπέλι) και τις μάντρες στη χερσόνησο του Φακού με τα 500 πρόβατα[30]. Αυτή η δομή δείχνει τον διττό ρόλο της αγιοπαυλίτικης παρουσίας στο νησί: τον γεωργικό, με την εκμετάλλευση των εύφορων εκτάσεων στα βόρεια του νησιού, και τον κτηνοτροφικό, με τις εγκαταστάσεις στην ορεινή χερσόνησο του Φακού στα νότια του νησιού[31]. Δεν είναι τυχαίο ότι από την πρώτη εμφάνιση των Αγιοπαυλιτών στο νησί οι κτήσεις τους είχαν αυτό τον διττό χαρακτήρα.

2. Ο πρώτος οθωμανικός αιώνας του αγιοπαυλίτικου μετοχίου

Η γνώση μας για την πρώιμη οθωμανική περίοδο της ιστορίας της Λήμνου είναι πολύ περιορισμένη. Μόλις πρόσφατα δημοσιεύτηκαν κάποιες μελέτες για το νησί στηριζόμενες σε οθωμανικές πηγές [τους *κανουνναμέδες* (= κανονισμούς) και τα απογραφικά κατάστιχα του 15ου και 16ου αι.][32]. Ωστόσο, ούτε τα πλήρη κείμενα των καταστίχων του 16ου αι. διαθέτουμε ούτε τον όγκο των τουρκικών εγγράφων για τη Λήμνο που φυλάσσονται στα αθωνικά αρχεία. Έτσι, στηριζόμενοι στα τουρκικά έγγραφα του αγιοπαυλίτικου αρχείου και στις δημοσιευμένες οθωμανικές πηγές θα προσπαθήσουμε να συνθέσουμε την εικόνα του μετοχίου στη Λήμνο[33].

2.1. *Η προσαρμογή στις νέες συνθήκες.* Η Λήμνος καταλήφθηκε οριστικά από τους Οθωμανούς το 1479, αλλά η πρώτη απογραφή του νησιού έγινε το 1489. Στο κατάστιχο αυτής της απογραφής όλες οι μοναστηριακές κτήσεις στο νησί χαρακτηρίζονται ως *mezraa* (γη καλλιεργούμενη από γειτονικά χωριά), υποκείμενοι σε κάποιο χωριό. Επιπλέον —σ' αντίθεση με το δεύτερο κατάστιχο του 1519— δεν αναφέρονται μοναχοί στις κτήσεις αυτές. Οι οφειλό-

---

thyrion», *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. ΙΙ, Οξφόρδη - Ν. Υόρκη 1991, σ. 729.

30. Πρβλ. την παρατήρηση για τη σύνθεση του διονυσιάτικου μετοχίου από δύο ομάδες: το κεντρικό τμήμα (αρόσιμες γαίες και κτίσματα) και τις μάντρες στον Φακό (*Dionysiou*, σ. 138 (αρ. 25)).

31. Για τον χαρακτήρα της λημνιώτικης οικονομίας βλ. Haldon, «Limnos», σ. 162, και Beldiceanu, «Structures», σ. 256.

32. Πρόκειται για τις εργασίες: Lowry, «Limnos»· Beldiceanu, «Structures»· Lefebvre, «Actes»· Lowry, «Kanunnames»· Lowry, «The Fate». Πρβλ. και τη λίγο παλαιότερη μελέτη (διδ. διατριβή) του Alexander, *Kanunnames*, όπου δημοσιεύονται οι κανουνναμέδες του νησιού.

33. Τα έγγραφα που αφορούν στη Λήμνο βρίσκονται στον φάκελο αρ. 10 του αρχείου και έχουν αύξοντα αριθμό Λ/1-Λ/18, ενώ υπάρχουν άλλα δύο μεταγενέστερα με αρίθμηση απλά 17 και 19· ένας αχρονολόγητος sınırname (περιορισμός) δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Γι' αυτόν βλ. την αδημοσίευτη διδ. διατριβή του γράφοντα στη σελ. 145.

μενοι φόροι των κτήσεων συμποσούνται σ' ένα σύνολο μαζί με αυτούς που αναλογούσαν στους κατοίκους των αντίστοιχων χωριών. Αυτά τα στοιχεία οδήγησαν τον H. Lowry να διατυπώσει την άποψη ότι οι μοναχοί αμέσως μετά την οθωμανική κατάληψη εγκατέλειψαν το νησί αφήνοντας (προσωρινά;) τις περιουσίες τους στην επίβλεψη των παρακείμενων χωρικών[34]. Παρόλο που η λέξη *mezraa* δεν σημαίνει μόνο την εγκαταλελειμμένη γη[35] και άρα δεν μπορεί να αποδείξει από μόνη της τη φυγή των μοναχών, νομίζουμε ότι τα άλλα δύο στοιχεία οδηγούν στην επιβεβαίωση της άποψης του Lowry. Το πρώτο χρονολογικά τουρκικό έγγραφο του Αγίου Παύλου (1495) αφορά στην αγορά του δικαιώματος νομής και κατοχής από τη μονή μιας εγκαταλελειμμένης και χέρσας γης. Από τα όρια που δίνονται καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για την περιοχή όπου είχε η μονή κατά τη βυζαντινή περίοδο τις μάντρες της στον Φακό[36]. Υποθέτουμε, συνεπώς, ότι λίγο μετά τη διενέργεια της πρώτης απογραφής στο νησί, όταν η νέα κατάσταση είχε παγιωθεί, οι Αγιορείτες επέστρεψαν και προσπάθησαν να επανακτήσουν τις γαίες που είχαν κατά τη βυζαντινή περίοδο, αγοράζοντας τίτλους από τον νέο κυρίαρχο. Καρπός αυτών των προσπαθειών ήταν το έγγραφο που αναφέραμε[37].

2.2 *Η εξέλιξη της αγιοπαυλίτικης γαιοκτησίας.* Τα τοπογραφικά δεδομένα για την οθωμανική Λήμνο και για το μετόχι είναι αποσπασματικά και γι' αυτό δεν μπορούμε να αποκαταστήσουμε στην ολότητά του τον αγιοπαυλίτικο παραγωγικό χώρο. Στο πρώτο κατάστιχο του 1489 ο *mezraa* του Αγίου Παύλου (mezraa-i manastır-i Aya Pavlo) καταγράφεται μαζί με το διονυσιάτικο ως προσαρτημένοι στο χωριό Φάλια[38]. Το τοπωνύμιο αυτό δεν υπάρχει σε κανένα αγιοπαυλίτικο έγγραφο, βυζαντινό ή τουρκικό. Η μόνη του μνεία στα υπόλοιπα βυζαντινά έγγραφα είναι σ' έναν αχρονολόγητο *ορισμό* του Δημητρίου Παλαιολόγου[39]. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι το χωριό Βουνεάδα είχε ερημωθεί (βλ. παρακάτω σημ. 49) —ίσως κατά την οθωμανική κατάληψη του νησιού— και ότι τα Φάλια ήταν ο μοναδικός οικισμός της περιοχής. Επειδή ο φόρος που υποχρεώνονταν να πληρώσουν οι δύο *mezraa* και οι κάτοικοι του χωριού είναι ενσωματωμένος στην ίδια καταχώριση, δεν μπορούμε να

34. Lowry, «Limnos», σσ. 251-252.

35. Βλ. μια συνολική πραγμάτευση του όρου από τον İnalcık, «The Ottoman State», σσ. 162-167.

36. Λ/5, III Rebiyülevvel 901/9-18.12.1495, ιεροδικαστικό έγγραφο.

37. Από προφορική συνομιλία μας με τον φίλο και συνάδελφο Μαρίνο Σαρηγιάννη, ο οποίος μελετά το τουρκικό αρχείο της Παντοκράτορος, πληροφορηθήκαμε ότι γι' αυτή τη χρονιά υπάρχουν έγγραφα με ανάλογο περιεχόμενο και στο παντοκρατορινό αρχείο. Αυτό το στοιχείο επιβεβαιώνει την υπόθεσή μας.

38. Lowry, «Limnos», σ. 251 σημ. 49-50.

39. *Dionysiou*, αρ. 28· αναφέρεται ένας *πάροικος* της μονής καταγόμενος από το χωριό Φάλια.

γνωρίζουμε πόσος φόρος αναλογούσε στον αγιοπαυλίτικο *mezraa*, στοιχείο που θα μας έδειχνε την παραγωγή του και απ' αυτήν θα υπολογιζόταν εμμέσως και σε γενικές γραμμές η έκτασή του. Το μόνο σχόλιο που θα κάνουμε για τα αριθμητικά δεδομένα του καταστίχου είναι για τα πρόβατα. Οι δύο *mezraa* και το χωριό φορολογήθηκαν για 570 πρόβατα. Εμείς γνωρίζουμε ότι η μονή διατηρούσε σταθερά καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου κατά προσέγγιση 500 πρόβατα. Μας φαίνεται αρκετά απίθανο από τα 570 που καταγράφονται στο κατάστιχο τα 500 να ανήκαν στην Αγίου Παύλου. Συνεπώς, θεωρούμε ότι τουλάχιστο όσον αφορά στα ζώα της, η μονή ελάττωσε το δυναμικό της κατά τα χρόνια που ακολούθησαν την οθωμανική κατάληψη του νησιού.

Όπως ειπώθηκε, το 1495 με την επιστροφή των μοναχών στο νησί η μονή φρόντισε να λάβει *tapu* (έγγραφο δικαιώματος χρήσης γης) για τις γαίες της στον Φακό. Δεν γνωρίζουμε αν συνέβη το ίδιο και με τις εκτάσεις της στο κεντρικό τμήμα του μετοχίου στη Βουνεάδα. Κάτι τέτοιο φαινόταν απόλυτα φυσικό μετά την αλλαγή κυριάρχου, αλλά το έγγραφο αυτής της πράξης πιθανώς δεν σώθηκε. Το 1529 η μονή λαμβάνει *tapu* για αρόσιμες εκτάσεις (tarla), που όπως φαίνεται από τα τοπωνύμια βρίσκονταν στην περιοχή της Βουνεάδας. Η περιοριζόμενη στο έγγραφο γη καλύπτει μια μεγάλη επιφάνεια, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε και από το πληρωτέο ποσό για την έκδοση του *tapu* (2.000 akçe)[40]. Υπάρχουν πολλές διαφορές στα τοπωνύμια με το *απογραφικό γράμμα* του 1463 και έτσι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ούτε πόση έκταση καταλάμβανε η γη, ούτε κατά πόσο διέφερε από το σύνολο της αγιοπαυλίτικης γαιοκτησίας κατά τη βυζαντινή περίοδο. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι αυτό το έγγραφο επικυρώνει την κατοχή της μονής στο κεντρικό τμήμα του μετοχίου της (όπως είχε κάνει 35 χρόνια νωρίτερα με τις κτήσεις στον Φακό), αλλά αφενός η μεγάλη χρονική καθυστέρηση και αφετέρου η αναντιστοιχία των τοπωνυμίων δεν μας επιτρέπουν να αποδεχτούμε την υπόθεση. Άρα το έγγραφο θα πρέπει να αναφέρεται σε αγορά κάποιων όμορων στο μετόχι γαιών, που είχε ως αποτέλεσμα μια σημαντική αύξηση της κτηματικής περιουσίας της μονής.

Νέα πρόσκτηση γης συνέβη το 1537. Ένας χριστιανός αφιερώνει χωράφι, που σπέρνεται με ποσότητα σπόρου δύο *kile* (iki kilelik tarlayı), στη θέση Σκάφη (İskāf)[41]. Το μικροτοπωνύμιο εμφανίζεται σ' ένα βυζαντινό *πρακτικό*

40. Λ/1, I Şaban 935/10-19.4.1529, ιεροδικαστικό έγγραφο. Το έγγραφο λείπει από τον φάκελο του αρχείου και υπάρχει σε παλαιότερη φωτογραφία, την οποία πρόθυμα μας παραχώρησαν προς μελέτη οι μοναχοί του Αγίου Παύλου.

41. Λ/7, II Şevval 943/22-31.3.1537, ιεροδικαστικό έγγραφο. Σε ελληνική μετάφραση του εγγράφου το τοπωνύμιο μεταγράφεται ως «Σκιάθος», μορφή που δεν επιβεβαιώνεται καθόλου από το τουρκικό πρωτότυπο.

της Λαύρας του 1361 με τη μορφή «Σκαφάς», μάλλον στην περιοχή Βουνεάδας[42]. Στην ίδια περιοχή μας οδηγεί και η καταγωγή του αφιερωτή χριστιανού από το χωριό Κοντοβράκι, στα νότια, όπως είδαμε, του αγιοπαυλίτικου μετοχίου. Πρόκειται δηλαδή για μια προσθήκη όμορου χωραφιού στις ήδη υπάρχουσες γαιοκτησίες της μονής στην περιοχή. Η έκταση του χωραφιού μπορεί να υπολογιστεί με έμμεσο, αλλά όχι ακριβή τρόπο. Έχει υποστηριχθεί ότι σε γενικές γραμμές χωράφι 1.000 τ.μ. (ενός στρέμματος δηλαδή) σπέρνεται με ποσότητα σπόρου ίση με 25,5 χγ.[43]. Αν θεωρήσουμε ότι τόσο στη γενική παραπάνω παραδοχή όσο στην περίπτωσή μας το βάρος του σπόρου μετριέται σε *kile* Κωνσταντινουπόλεως για σιτάρι (ίσο με 25,5 χλγρ.), τότε καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι χωράφι που σπέρνεται με ποσότητα σπόρου βάρους ενός *kile* έχει έκταση ένα στρέμμα. Άρα το αφιερωθέν χωράφι στον Άγιο Παύλο ήταν εκτάσεως δύο στρεμμάτων.

Το 1550 επιλύθηκε διαφορά μεταξύ Αγιοπαυλιτών και Διονυσιατών για το χωράφι της Κορακίας[44]. Ως αποτέλεσμα της συμφωνίας οι πρώτοι έλαβαν ένα χωράφι ποσότητας σπόρου πέντε *μουζουριών* στο χωριό Άγιος Κωνσταντίνος[45]. Με τον ίδιο τρόπο που υπολογίσαμε το χωράφι των δύο *kile*, θα υπολογίσουμε και το παρόν. Ένα *μουζούρι* (ως μονάδα βάρους) ζυγίζει όσο ένα *kile*[46]. Άρα θεωρούμε ότι ένα *μουζούρι* χωράφι έχει έκταση ένα στρέμμα

---

42. *Lavra*, τ. III, αρ. 139· τα μικροτοπωνύμια που υπάρχουν στον *περιορισμό* της γης μαζί με τις «Σκάφες» (*αί Σκάφαι*) δεν βοηθούν για να ταυτιστεί η περιοχή. Ίσως η αναφορά στη θέση «Αγία Ειρήνη» μας προσανατολίζει στην περιοχή του χωριού Κοντοβράκι, αφού η μοναδική τοποθεσία του νησιού μ' αυτή την ονομασία βρίσκεται στο χωριό αυτό (βλ. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα*, ευρετήριο). Σ' αυτή την περίπτωση εξηγείται η απόκτηση γης από τον Άγιο Παύλο στην περιοχή. Άλλη μια αναφορά σε *Σκάφην* υπάρχει στο έγγραφο *Lavra*, τ. III, αρ. 136, ως γη που ανήκε σε *πάροικο* της Λαύρας, χωρίς, όμως, περαιτέρω ένδειξη.

43. L. Berov, «Problèmes de la métrologie dans les territoires balkaniques à l'époque de la domination ottomane (XVe-XIXe ss.)», *Études Balkaniques* 11/2 (1975) 25.

44. Για το τοπωνύμιο βλ. *Lavra*, τ. III, αρ. 136 (*πραχτικό* 1355): [έτερον χωράφιον] *εἰς τὰς Κορακίας πλησίον τὰς Ἀναβρύστριας μοδίων ς΄*. Δεν μπορούμε από αυτή τη φράση να τοποθετήσουμε το τοπωνύμιο στον χώρο, αφού και η θέση *Ἀναβρύστριαι* δεν είναι γνωστή. Στο *βακουφναμέ* της Διονυσίου αναφέρεται μια οικία στη θέση Κοράκη, με όρια το χωριό Καταπόταμος, το αγιοπαυλίτικο μετόχι, το χωριό Καριπένδε (Κυπαρίσσι) και το βουνό· κατά τη γνώμη μας πρόκειται για το ίδιο τοπωνύμιο, στα ανατολικά-νοτιοανατολικά του μετοχίου του Αγίου Παύλου· βλ. Γαβριήλ Διονυσιάτου, *Η εν Αγίω Όρει Ιερά Μονή του Αγίου Διονυσίου*, Αθήναι 1959, σ. 164.

45. Το έγγραφο είναι γραμμένο στα ελληνικά και σώζεται στο αρχείο της μονής Διονυσίου. Νικολόπουλος-Οικονομίδης, «Ι. Μ. Διονυσίου», σ. 276 αρ. 49 (16.2.1550). Το χωριό Άγιος Κωνσταντίνος δεν αναφέρεται ούτε σε βυζαντινά έγγραφα ούτε στο πρώτο απογραφικό κατάστιχο του νησιού, παρά μόνο στο *suret-i defter* (αντίγραφο καταστίχου) (βλ. παρακάτω) του αρχείου της μονής, χωρίς άλλη τοπογραφική ένδειξη.

46. Το *μουζούριο*, όταν χρησιμοποιείται για σιτάρι, ισούται με 20 οκάδες (25,66 χλγρ.), όσο δηλαδή και το *kile* Κωνσταντινουπόλεως (Δ. Πετρόπουλος, «Συμβολή εις την έρευναν των λαϊκών μέτρων και σταθμών», *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 7 (1952) 68-69. Πρβλ. και E. Schil-

και συνεπώς η μονή έλαβε χωράφι πέντε στρεμμάτων κοντά στο χωριό Άγιος Κωνσταντίνος ως αντάλλαγμα άλλου χωραφιού.

Μια σύνοψη των αγιοπαυλίτικων κτημάτων στο νησί λαμβάνουμε από το *βακουφναμέ* (έγγραφο καταγραφής βακουφικών γαιών) της μονής (1569). Σ' αυτόν καταγράφονται: α) τα κεντρικά κτήρια του μετοχιακού συγκροτήματος (πέντε κελιά, ένας φούρνος, μια αποθήκη, ένας αχυρώνας, ένας στάβλος και μια πηγή), β) δέκα *dönüm* (στρέμματα) αμπέλι, συνεχόμενο στα κτίσματα, με όρια τα χωριά Κρηνίδα (Qrinīda), Συβέρδια (Sever) και Καταπόταμος (Qatāpōtām), και γ) δύο ανεμόμυλοι στη θέση Τρόχαλα (Ṭūrhāl)[47]. Την εικόνα των κτήσεων συμπληρώνει ένα αχρονολόγητο αντίγραφο αποσπάσματος απογραφικού καταστίχου (*suret-i defter*), όπου εκτός από τις παραπάνω κτήσεις αναφέρονται: α) ο μετοχιακός ναός του Αγίου Γεωργίου, β) αρόσιμες γαίες (*mezraa)* σε δέκα διαφορετικές τοποθεσίες, και γ) οι μάντρες στον Φακό[48]. Η σύγκριση των δύο αυτών εγγράφων με το *απογραφικό γράμμα* του 1463 θα μας πληροφορούσε για την εξέλιξη των αγιοπαυλίτικων κτήσεων στη διάρκεια ενός αιώνα και ειδικότερα κατά πόσο αύξησαν ή μείωσαν οι Αγιοπαυλίτες τα κτήματά τους μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού. Η μη αναφορά αριθμητικών δεδομένων (εκτάσεις χωραφιών) στις δύο οθωμανικές πηγές αποτελεί τη βασικότερη δυσκολία για τη συγκριτική μελέτη. Τα αξιοπρόσεκτα σημεία από τα κείμενα του ενός βυζαντινού και των δύο οθωμανικών εγγράφων είναι τα εξής:

α) Το αγιοπαυλίτικο μετόχι διασώζει τη βυζαντινή ονομασία Βουνεάδα (Vuniādes) στο απόσπασμα του καταστίχου, αν και το χωριό των βυζαντινών πηγών φαίνεται ότι είχε εγκαταλειφθεί[49].

---

bach, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970, σσ. 92-93, όπου λέγεται ότι το *μουζούριο* χρησιμοποιόταν ως μέτρο έκτασης στην Κρήτη και κατά τον 14ο αι. ήταν ίσο με τον θαλάσσιο *μόδιο* σε εύφορη γη υπολογιζόταν με 1.279,78 τ.μ. και σε μη εύφορη με 939,18 τ.μ. Στη σελ. 59 σημ. 10 ο Schilbach αναφέρει ότι το *μουζούριο* ήταν το επίσημο μέτρο επιφανείας στην ύστερη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή.

47. Φάκ. 2, αρ. 49, II Şevval 976/29.3-7.4.1569, *βακουφναμές*. Το κείμενο έχει ως εξής: «Līmnī kazasına tâbi cezire-i Līmnōs 'da Ayā Pāvli çiftliği dimekle mâruf çiftliğimizte vâkı olan beş bab-i ev ve bir fırın ve bir anbar ve bir samanlık ve bir pınar ve bir ahırımızı ve zikr olan evlere muttasıl olan on dönüm bağımızı ki bir tarafı Qrinīda nam karye ve bir tarafi Sever nam karye ve bir tarafı Qatāpōtām nam karye ile mahduttur ve mezbur çiftliğimizte Ṭūrhāl nam mevzide vâkı olan iki yel değirmenimiz».

48. Λ/8, απόσπασμα καταστίχου. Από σημείωμα στην αρχή και το τέλος του εγγράφου διαπιστώνουμε ότι αναφέρεται στη μετά τη δήμευση περίοδο (βλ. παρακάτω παράγραφο 2.3.2). Επειδή σημειώνει ότι τα δεδομένα καταγράφηκαν στο νέο κατάστιχο (defter-i cedittе kayıt oldu), υποθέτουμε ότι αναφέρεται σ' ένα από τα κατάστιχα TT 490 (1567/9), TT 702 (1595-1603), TK 141 (1601) ή TT 724 (1614) (για τη χρονολόγησή τους βλ. Alexander, *Kanunnames*, σσ. 33-34· Lowry, «Kanunnames», σσ. 210-211).

49. Το χωριό Βουνεάδα ή Βουνεάδες δεν αναφέρεται σε κανένα από τα οθωμανικά κατάστιχα, ενώ είναι πιθανό να αντικαταστάθηκε από την Κρηνίδα, που καταγράφεται στο δεύτερο

β) Το αμπέλι της μονής παρέμεινε σχεδόν αναλλοίωτο όλη αυτή την περίοδο: στο βυζαντινό έγγραφο καταλαμβάνει έκταση 7 $^{1}/_{3}$ *μόδιους* και στον *βακουφναμέ* (για λόγους στρογγυλοποίησης;) 10 *dönüm*[50]. Τα κείμενα των εγγράφων μάς δείχνουν ότι πρόκειται για το ίδιο αμπέλι. Στο *απογραφικό γράμμα* το αμπέλι βρισκόταν *πλησίον τῆς γῆς τοῦ κυροῦ Φωκᾶ*, δηλαδή δίπλα στον βασικό πυρήνα του μετοχίου. Στον *βακουφναμέ* το αμπέλι χαρακτηρίζεται «συνεχόμενο» (muttasıl) στα κτήρια του μετοχίου, τα οποία θεωρούμε ότι βρίσκονταν στη *γῆ τοῦ κυροῦ Φωκᾶ*.

γ) Κατά την οθωμανική περίοδο οι μοναχοί απέκτησαν (έκτισαν) τους δύο ανεμόμυλους. Υποθέτουμε ότι αυτοί κτίστηκαν μέσα σε αγιοπαυλίτικο χωράφι, γιατί βρίσκονταν στην τοποθεσία *Ṭūrhāl*, που ταυτίζουμε με τη βυζαντινή *Τρόχαλα των Χουμελάδων*. Υπενθυμίζουμε ότι σ' αυτήν την τοποθεσία η μονή κατείχε χωράφι εκτάσεως 40 *μοδίων*, μέσα στο οποίο θα κτίστηκαν οι μύλοι.

δ) Οι πολλές αλλαγές των τοπωνυμίων στις βυζαντινές και οθωμανικές πηγές δεν μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τη συνέχεια των αρόσιμων γαιών της μονής. Αν κρίνουμε από την υπόλοιπη περιουσία της μονής, υποθέτουμε ότι και οι αρόσιμες γαίες (*mezraa*) δεν υπέστησαν μείωση. Αντιθέτως, η μονή θα προσπάθησε να ενοποιήσει τον διασπασμένο κατά τη βυζαντινή περίοδο παραγωγικό της χώρο στη Βουνεάδα με αγορές ή αφιερώσεις μεμονωμένων χωραφιών, ένα από τα οποία πιθανώς ήταν το χωράφι στη Σκάφη.

ε) Από τις μάντρες του Φακού, αυτή των Αγίων Θεοδώρων δηλώνεται με σαφήνεια στο απόσπασμα του καταστίχου (mezraa-i Ayā Tōdōre kışlak maa yaylak-ı ğanem ve keçi), ενώ αναφέρονται και άλλες που δεν μπορούν να ταυτιστούν τοπογραφικά.

στ) Το συνολικό συμπέρασμα από τη συγκριτική μελέτη της αγιοπαυλίτικης γαιοκτησίας στο νησί κατά τη βυζαντινή περίοδο και τον πρώτο οθωμανικό αιώνα αποδεικνύει ότι όχι απλώς δεν μειώθηκε, αλλά —με όλες μας τις επιφυλάξεις— μάλλον παρουσίασε αυξητική τάση.

2.3. *Φορολογικό καθεστώς*. Το καθεστώς των γαιών της μονής στο νησί ήταν αυτό των tapulu[51]. Από τα τρία ιεροδικαστικά έγγραφα, στα οποία η μονή αγοράζει γη, εμφανίζονται τα βασικά χαρακτηριστικά μιας τέτοιας δικαιο-

---

απογραφικό κατάστιχο του 1519 (ΤΤ 75) (Haldon, «Limnos», σσ. 198-199 σημ. 6). Έτσι το τοπωνύμιο «Βουνεάδες» στο οθωμανικό έγγραφο θα αποτελεί κάποιο κατάλοιπο της βυζαντινής περιόδου και δεν αντιστοιχεί σε σύγχρονο (τον 16ο αι.) χωριό.

50. Συμβατικά θεωρούμε τις τρεις μονάδες επιφανείας (*μόδιος*, *dönüm* και *στρέμμα*) ισοδύναμες. Βλ. και Alexander, *Kanunnames*, σ. 408 και σημ. 39.

51. Γι' αυτό το σύστημα βλ. πρόχειρα: Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις*, σσ. 245-254· Alexander, *Kanunnames*, σσ. 432-438· İnalcık, «The Ottoman State», σσ. 108-114.

πραξίας: ο «κύριος της γης» (*sahib-i arz*) δηλώνει στο ιεροδικείο ότι μεταβίβασε το δικαίωμα της νομής και κατοχής (*tasarruf*) των αναφερόμενων στο έγγραφο γαιών στους μοναχούς και έλαβε τον φόρο για την έκδοση του παραχωρητηρίου τίτλου (*resm-i tapu*)[52]. Οι μοναχοί θα νέμονται ανενόχλητα τις γαίες με την υποχρέωση της πληρωμής κάθε χρόνο στον «κύριο της γης» των ιερονομικών φόρων και άλλων δικαιωμάτων[53]. Πρόκειται δηλαδή για τυπική περίπτωση μεταβίβασης γαιοχρησίας δημόσιας γης από τον «κύριό» της, δηλαδή αυτόν που λάμβανε τη γαιοπρόσοδο, προς τους επικαρπωτές της.

Σχετικοί με το καθεστώς των γαιών είναι ορισμένοι όροι που εμφανίζονται σε έγγραφα και οι οποίοι χρειάζονται προσεκτικότερη μελέτη· ένας από αυτούς είναι το *βακούφι*. Είναι γνωστό ότι με τις ιερονομικές ρήτρες (*φετβάδες*) του Ebussuûd το 1568/9 και —νωρίτερα— με αυτήν που ενσωματώθηκε στον *κανουνναμέ* της Βούδας (1546), αποκρυσταλλώθηκε, τουλάχιστον στη θεωρία, το γαιοκτητικό καθεστώς της αυτοκρατορίας[54]. Η κατάσταση όμως πριν από αυτές τις αποφάσεις/ερμηνείες ήταν συγκεχυμένη. Γενικά, θα λέγαμε ότι ο όρος *βακούφι* πριν από την περίοδο της δήμευσης (1568-1569) χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει τη γη ενός μοναστηριού ή εκκλησίας, το οποίο κατ' αναλογία με το μουσουλμανικό *βακούφι* θεωρούνταν ως θρησκευτικό καθίδρυμα[55]. Έτσι ερμηνεύεται η παρουσία του όρου *βακουφική γη* (vakıf yeri) σε *φιρμάνι* του 1523, για να δηλώσει γενικά την αγιοπαυλίτικη ιδιοκτησία και όχι κατ' ανάγκη μια γη, που από καθεστώς πλήρους ιδιοκτησίας είχε

52. Η ελληνική βιβλιογραφία είναι πολύ φτωχή στην απόδοση του όρου *resm-i tapu*. Η καταλληλότερη απόδοση είναι «εδαφονόμιο», δηλαδή φόρος παραχώρησης ή μεταβίβασης γαιοχρησίας (Δ. Θ. Σιάτρας, *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1992, σ. 49). Για μια συζήτηση της απόδοσης στα ελληνικά του όρου *tapu* βλ. Ι. Π. Θεοχαρίδης, «Ma'rifet - Ma'rifetnāme. Ένας ανερμήνευτος τύπος οθωμανικού εγγράφου», *Δωδώνη* 21 (1994) 163-165. Εμείς υιοθετήσαμε ένα συνδυασμό των δύο απόψεων. Για το *tapu* βλ. επίσης και Alexander, «Confiscation Affair», σ. 158 σημ. 21.

53. Αναφερόμαστε στα έγγραφα Λ/5 (1495), Λ/1 (1529) και Λ/7 (1537). Στο τρίτο έγγραφο αντί για το *resm-i tapu* οι μοναχοί πληρώνουν *hakk el-karar*· οι δύο όροι στην οθωμανική νομοθεσία δεν διαφέρουν μεταξύ τους (Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις*, σ. 252 σημ. 124· Alexander, *Kanunnames*, σσ. 432-433 σημ. 5). Στο θέμα του ποιος ήταν ο «κύριος της γης» θα αναφερθούμε παρακάτω.

54. Για τους *φετβάδες* αυτούς και το νομικό σχολιασμό τους, καθώς και τη σημασία του όρου «χριστιανικό βακούφι» μετά τη δήμευση βλ. τη μελέτη του Alexander, «Confiscation Affair».

55. E. Zachariadou, «Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520», *Südost Forschungen* 30 (1971) 26: «...the lands of a monastery were the lands of a religious foundation». Η ίδια συζητά στις σελίδες 22-23 τις απόψεις του Wittek για τον όρο *βακούφι*. Ο A. Fotić («The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II», *Turcica* 26 (1994) 42-43) συζητά τον όρο χωρίς να πάρει ξεκάθαρη θέση· βλέπει μια πολυσημία στη χρησιμοποίηση του όρου από την οθωμανική γραφειοκρατία. Αντίθετα ο Alexander, «Confiscation Affair», σ. 169 σημ. 52, υποστηρίζει με πειστικά επιχειρήματα ότι πρόκειται μάλλον για λεξιπενία στη χρήση των όρων.

μετατραπεί σε *βακούφι*[56]. Με τον ίδιο τρόπο χρησιμοποιείται και η φράση *βακουφικά χρήματα* (vakıf akçesi), για να δηλώσει χρηματική περιουσία που ανήκει στο μοναστήρι (δηλαδή σ' ένα θρησκευτικό ίδρυμα)[57].

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί η αφιέρωση (αρόσιμης) γης στο μοναστήρι. Η ψιλή κυριότητα (rakabe) των αρόσιμων γαιών σύμφωνα με την οθωμανική νομολογία ανήκει στον σουλτάνο. Άρα δεν μπορεί να υπάρξει *mülk* (πλήρους κυριότητας) αρόσιμη γη που να ανήκει σε *reaya* (αγρότη). Από την άλλη είναι γνωστό ότι για να αφιερωθεί μια περιουσία θα πρέπει να ανήκει στην πλήρη κυριότητα του αφιερωτή. Τέλος, η αφιέρωση μπορεί να γίνει μόνο προς κάποιο φυσικό πρόσωπο, αφού στο ισλαμικό δίκαιο δεν υφίσταντο νομικά πρόσωπα. Σ' ένα ιεροδικαστικό έγγραφο του 1537 όλες αυτές οι βασικές αρχές φαίνεται ότι καταστρατηγούνται[58]. Ένας χριστιανός ιερέας αφιερώνει αρόσιμη γη (tarla) στη μονή. Η μονή θα πληρώνει τους ετήσιους φόρους και θα καλλιεργεί το χωράφι έχοντας την επικαρπία του υπό μορφή *βακουφίου* (vakfiyet üzre). Για την αφιέρωση αυτή ο εκπρόσωπος του «κυρίου της γης» λαμβάνει τον φόρο έκδοσης *tapu*. Ο *μολλάς* Λήμνου επικυρώνει την όλη δικαιοπραξία[59]. Το όλο περιεχόμενο του εγγράφου θυμίζει τις περιπτώσεις μεταβιβάσεων *mirî* (δημοσίων) γαιών παρουσία του οικείου τιμαριώτη. Πράγματι, ο αφιερωτής δεν αφιερώνει τη γη αλλά την επικαρπία της, δηλαδή το δικαίωμα της σποράς του χωραφιού και της συγκομιδής της παραγωγής. Η υποχρέωση καταβολής της γαιοπροσόδου παραμένει αναλλοίωτη και μεταβαίνει στον αποδέκτη της αφιέρωσης (στη μονή). Για τον δικαιούχο της προσόδου (τον τιμαριώτη) και φυσικά για τον κάτοχο του *rakabe* (σουλτάνο) δεν αλλάζει τίποτε· γι' αυτό και ο τιμαριώτης (στην περίπτωσή μας ο εκπρόσωπός του) εισπράττει κανονικά τον φόρο έκδοσης *tapu*, όπως θα έκανε και σε κάθε περίπτωση μεταβίβασης γης. Συνεπώς, ο όρος *βακούφι* χρησιμοποιείται για να δηλώσει την αφιέρωση του δικαιώματος της επικαρπίας και όχι τη σύσταση κάποιου *βακουφίου*. Πρόκειται, δηλαδή, μάλλον για περίπτωση λεξιπενίας, καθώς με τη λέξη *βακούφι* δεν εννοείται το νομικά καθορισμένο από το *ṣeri* (ιερό νόμο) φιλανθρωπικό ίδρυμα, αλλά η αφιέρωση πράγματος, του

56. Λ/10, III Recep 929/5-14.6.1523, φιρμάνι.

57. Η φράση βρίσκεται στο έγγραφο Λ/5 (1495), συναντάται συχνά στα τουρκικά μοναστηριακά έγγραφα.

58. Πρόκειται για το Λ/7 (1537), στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω ως περίπτωση μεταβίβασης γης. Όπως θα δείξουμε αμέσως παρακάτω, δεν υπάρχει ανακολουθία στην όλη διαδικασία.

59. «papa Tārḥānīōt nam zimmi... tarlayı Ayā Pāvlō manastırına vakıf edip hazret Hayrettin Paşa <yerine> mayeşa voyvodası iki yüz akçe hakk el-karar alıp meclis-i şeri-i mutahharda ikrar-i şeri kıldığı ecilten vakfiyetî mezkûr-i manastıra hükm olunup hudud-i <ehl> katında malumtur bu vesika ketip olunup mezkûri manastır qōnomozī eline verildi ki min bad vakfiyet üzre manastır için ziraat ü hıraset edip sal be sal öşrünü eda eyledikten sonra tasarruflarına kimesne mâni olmaya...».

οποίου ο αφιερωτής δεν έχει την πλήρη κυριότητα· η επικαρπία δηλαδή κατεχόταν από τον αφιερωτή υπό όρους.

Η αναφορά της μονής ως αποδέκτη της αφιέρωσης συνιστά ένα «κενό» στη θεωρία του ισλαμικού δικαίου, αφού η μονή Αγίου Παύλου νομικά δεν σήμαινε τίποτε για το ιεροδικείο. Αυτό το κενό παρακάμπτεται κάπως με τη δήλωση ότι ο *οικονόμος* του μετοχίου θα καλλιεργεί το χωράφι για χάρη της μονής, χωρίς πάντως να ξεκαθαρίζεται, αν αυτός είναι ο αποδέκτης της αφιέρωσης και ο επικαρπωτής του αφιερουμένου. Αυτή η αναντιστοιχία θα οδηγήσει σε προβλήματα την εποχή της δήμευσης, τα οποία, παρ' όλη τη θεωρητική επίλυσή τους, θα συνεχιστούν μέχρι τον 19ο αι.[60].

Στο προαναφερθέν *φιρμάνι* του 1523 δίνονται ορισμένες πληροφορίες για τον τρόπο εκμετάλλευσης των μοναστηριακών γαιών. Οι μοναχοί είχαν εκμισθώσει ένα μέρος «βακουφικής γης» τους σ' έναν χριστιανό, ο οποίος το κρατούσε ως «malikâne»[61] και εμπόδιζε τους μοναχούς να επέμβουν[62]. Η προβληματική λέξη *malikâne* του εγγράφου ερμηνεύεται ως παρακράτηση από τον εκμισθωτή της επικαρπίας της γης. Το ενδιαφέρον στην υπόθεση είναι ότι οι μοναχοί εκμισθώνουν γη σε κάποιο χριστιανό· στην πραγματικότητα την υπεκμισθώνουν, αφού οι ίδιοι δεν έχουν πλήρη κυριότητα στη γη, αλλά κατέχουν την επικαρπία της με *tapu*[63]. Δεν γνωρίζουμε με ποιους όρους συνήφθη το συμβόλαιο της υπεκμίσθωσης (διάρκεια, φορολογικές υποχρεώσεις κάθε συμβαλλόμενου μέρους), αλλά από μόνο του το γεγονός της υπεκμίσθωσης μοναστηριακής γης σε ντόπιους χριστιανούς παρουσιάζει ενδιαφέρον.

2.3.1. *Τα είδη των φόρων και οι δικαιούχοι τους.* Για τα είδη των φόρων και τα πρόσωπα που τους εισέπρατταν πληροφορούμαστε από τα κείμενα των

60. Γι' αυτά τα προβλήματα βλ. Alexander, «Confiscation Affair».

61. Η λέξη *malikâne* του εγγράφου μας δεν έχει καμιά σχέση ούτε με την ισόβια εκμίσθωση φορολογικών προσόδων, που επικράτησε στην αυτοκρατορία μετά το 1695, ούτε με το σύστημα *malikâne-divânî*, που επιβλήθηκε ως κύρια μορφή γαιοκτησίας στην προ-οθωμανική Μικρά Ασία μέχρι και το 1593. Η ερμηνεία που δίνουμε προκύπτει τόσο από το περιεχόμενο του εγγράφου, όσο και από την ετυμολογία της λέξης. Η λέξη είναι σύνθετη και προέρχεται από την αραβική λέξη *mālik* (κύριος, ιδιοκτήτης) και από την περσική κατάληξη *-âne*, που στο προσδιοριζόμενο ουσιαστικό δίνει την έννοια «με τον τρόπο του...» (βλ. το πολύ κατατοπιστικό λήμμα της I. Beldiceanu-Steinherr, «Malikāne», *EI*^{2}, τ. VI, σσ. 277-8). Άρα, ελεύθερα μεταφράζοντας, ο όρος σημαίνει «με τον τρόπο της κυριότητας, γίνομαι κύριος, παρακρατώ, σφετερίζομαι». Βλ. και τη φράση στο *φιρμάνι* της δήμευσης του 1569: «...kendüler [rahibler] arazi-i hassa'i reayadan bey' ve şira suretiyle *mâlikâne* alınıb...» (Alexander, «Confiscation Affair», σσ. 193 και 166 σημ. 43).

62. Λ/10 (1523)· η έκθεση της υπόθεσης έχει ως εξής: «...zikr olan [Ayo Pavlos] manastırın Fāqō nam bir pare vakıf yerini Qōdya nam karyeden Māniqad nam kâfire mukataaya vermiş edik malikâne zabıt edip bize dahl ettirmez vâkı gadir dır...».

63. Θεωρούμε ότι πρόκειται για την ίδια γη, για την οποία είχαν πληρώσει οι μοναχοί το 1495 *resm-i tapu* και απέκτησαν το δικαίωμα της νομής και κατοχής (έγγρ. Λ/5). Και οι δύο γαίες βρίσκονταν στη χερσόνησο του Φακού.

κανουνναμέδων του νησιού και από διάσπαρτες πληροφορίες προερχόμενες από τα απογραφικά κατάστιχα και τα αγιοπαυλίτικα έγγραφα. Ο πρώτος *κανουνναμές* του νησιού συντάχθηκε το 1477/8 και συνοδεύει το πρώτο απογραφικό κατάστιχο του 1489[64]. Σ' αυτόν οι βασικοί φόροι που καταγράφονται είναι το *âdet-i ağnam* (προβατονόμιο), το *resm-i dönüm* (στρεμματικός φόρος) για τα αμπέλια και οι δεκάτες (*öşür*) επί της παραγωγής δημητριακών, λαχανικών, φρούτων, μούστου, αμυγδάλων και ελιών. Σύμφωνα με τα δεδομένα του καταστίχου, το αγιοπαυλίτικο μετόχι μαζί με το διονυσιάτικο και τους κατοίκους του χωριού Φάλια πλήρωνε δεκάτες για σιτάρι, κριθάρι, φασόλια, τον στρεμματικό φόρο για τα αμπέλια, φόρο για τον μούστο, το προβατονόμιο και μελισσονόμιο (*resm-i kovan*). Το μελισσονόμιο και ο φόρος για τον μούστο, αν και δεν αναφέρονται στον *κανουνναμέ* του 1477/8, σημειώνονται σ' όλους τους μεταγενέστερους και μπορούμε να τους θεωρήσουμε από τους βασικούς φόρους του νησιού[65]. Στον επόμενο *κανουνναμέ*, που συνοδεύει το απογραφικό κατάστιχο του 1519 (TT 75), εμφανίζεται για πρώτη φορά το μελισσονόμιο, ο φόρος για τα κοπάδια (*resm-i ağıl*) και τα διάφορα πρόστιμα (cürüm ve cinayet), ενώ πληρωμή δεκάτης προβλέπεται για την παραγωγή κουκουλιών μεταξοσκώληκα και για άλλα προϊόντα που δεν αναφέρονταν στον προηγούμενο *κανουνναμέ* [66]. Οι επόμενοι τρεις *κανουνναμέδες* (1521,

---

64. Το κείμενο του *κανουνναμέ* στα: Alexander, *Kanunnames*, σσ. 79-80 (αγγλική μετάφραση: σσ. 253-55)· Lowry, «Kanunnames», σσ. 46-47 (διπλωματική έκδοση). Δεν θα αναπαραχθούν στην ολότητά τους τα στοιχεία των *κανουνναμέδων*. Απλώς θα επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας σε σημεία που αφορούν τα αγιορείτικα μετόχια στο νησί· γι' αυτόν τον λόγο δεν θα αναφερθούμε στον βασικό προσωπικό φόρο *cizye*, επειδή οι Αγιορείτες απαλλάσσονταν από την πληρωμή του (Lowry, «The Fate», σσ. 277 και 297 αντίστοιχα).

65. Τα δεδομένα του καταστίχου για το αγιοπαυλίτικο μετόχι μου παραχωρήθηκαν πρόθυμα από τον καθηγητή κ. Ι. Χ. Αλεξανδρόπουλο, τον οποίο ευχαριστώ κι από αυτή τη θέση. Σύμφωνα με το κατάστιχο τα δύο μετόχια και το χωριό πλήρωναν: δεκάτη σιταριού (10% επί της παραγωγής, χωρίς να υπολογίσουμε το *salariye* (επιπρόσθετος φόρος στη δεκάτη), που δεν αναφέρεται στον *κανουνναμέ*): 240 akçe (παραγωγή 480 kile)· δεκάτη κριθαριού: 75 akçe (παραγωγή 250 kile)· δεκάτη φασολιών: 42 akçe (παραγωγή 70 kile)· δεκάτη μούστου: 100 akçe (50 *medre*) (για τον υπολογισμό του βλ. επόμενο *κανουνναμέ*)· στρεμματικό φόρο: 100 akçe (25 dönüm αμπέλια)· προβατονόμιο: 570 akçe (570 πρόβατα)· μελισσονόμιο: 15 akçe (15 κυψέλες). Ο φόρος για τους χοίρους (18 akçe για 18 χοίρους), που δεν αναφέρεται επίσης στον *κανουνναμέ*, προφανώς δεν επιβάρυνε τους μοναχούς. Η παραγωγή με βάση το κατάστιχο υπολογισμένη σε σύγχρονες μονάδες μέτρησης (χλγρ. και acres) υπάρχει στου Haldon, «Limnos», σ. 171 πίν. 1. Λείπει η δεκάτη του μούστου.

66. Alexander, *Kanunnames*, σσ. 80-82, 85-86 (αγγλική μετάφραση, σσ. 255-257 και 261-262)· Lowry, «Kanunnames», σσ. 48-51· ελληνική μετάφραση του *κανουνναμέ* από τον κ. Αν. Ιορδάνογλου στο βιβλίο της Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα*, σσ. 75-77· στις σελίδες 74-78 η συγγραφέας συζητά τα δεδομένα των τριών πρώτων *κανουνναμέδων* του νησιού και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η φορολογία της Λήμνου μέχρι τα τέλη του 16ου αι. ήταν χαμηλή. Πολύτιμα στοιχεία για το είδος των φόρων μπορούν να αντληθούν από τη δημοσίευση των δεδομένων όλων των καταστίχων του 16ου αι. για το αγιορείτικο μετόχι της Παντοκράτορος στη Λήμνο (Lowry, «The Fate», Παράρτ. I-VI). Στο απογραφικό κατάστιχο του

1557 και 1567/9) δεν διαφέρουν στις βασικές τους διατάξεις από τους δύο προηγούμενους, ενώ οι μεταγενέστεροι είναι απλές αντιγραφές του τελευταίου[67].

Στο πρώτο κατάστιχο οι φορολογικές πρόσοδοι των χωριών του νησιού είναι κατανεμημένες σε έξι μουσουλμάνους αξιωματούχους: τον διοικητή του νησιού (*subaşı*), τον διοικητή του κάστρου (*dizdar*), τον επικεφαλής του ντόπιου ιππικού (*kethüda*), τον επικεφαλής του σώματος πυροβολικού (*topçu*), τον ιμάμη και κάποιον *veled-i kul* (γιο γενίτσαρου). Ο διοικητής του νησιού εισέπραττε την πρόσοδο από τη συντριπτική πλειοψηφία των αγροτικών εγκαταστάσεων (67 χωριά, ποσοστό 85,90%)· σ' αυτόν πλήρωνε τους φόρους και το αγιοπαυλίτικο μετόχι[68]. Στον *κανουνναμέ* δεν ξεκαθαρίζεται ποιοι φόροι πληρώνονταν στον οικείο τιμαριώτη και ποιοι στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο (*hassa-i hümayun*). Το γεγονός όμως ότι στο κατάστιχο καταγράφονται όλοι οι βασικοί φόροι αφήνει να εννοηθεί ότι ανήκαν στο εισόδημα του τιμαριώτη[69]. Ο διοικητής του νησιού, όντας ο μεγαλοτιμαριώτης (ζαΐμης) του νησιού, είχε μεγάλη δύναμη[70]. Όπως φαίνεται από το αγιοπαυλίτικο έγ-

---

1519 (ΤΤ 75) εμφανίζονται για το παντοκρατορινό μετόχι και οι δεκάτες λιναριού, σανού, κρεμμυδιών, σκόρδων, ρεβυθιών και μικρών φασολιών.

67. Για τους τρεις *κανουνναμέδες* βλ.: α) Alexander, *Kanunnames*, σσ. 82-84 (αγγλική μετάφραση 257-259)· Lowry, «Kanunnames», σ. 52· Lefebvre, «Actes», σσ. 128-130 (γαλλική μετάφραση). Οι δύο τελευταίοι χαρακτηρίζουν τον *κανουνναμέ* και το κατάστιχο που τον συνοδεύει αχρονολόγητο, πάντως στην αρχή της βασιλείας του Σουλεϊμάν· ο Alexander χρονολογεί το κατάστιχο το 1521 (Alexander, *Kanunnames*, σ. 34: 1 Safer 927/11.1.1521). β) Alexander, *Kanunnames*, σσ. 84-85 (αγγλική μετάφραση 259-261)· Lowry, «Kanunnames», σ. 56. γ) Lowry, «Kanunnames», σσ. 57-60· για τη χρονολόγηση του καταστίχου βλ. Alexander, *Kanunnames*, σ. 34, και του ίδιου, Confiscation Affair, σ. 156 σημ. 16, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Εκτός από τα παραπάνω κατάστιχα που φυλάσσονται στα Πρωθυπουργικά Αρχεία της Κωνσταντινούπολης, υπάρχει και το κατάστιχο ΤΚ 141 (1601), το οποίο φυλάσσεται στη Διεύθυνση Κτηματολογίου της Άγκυρας (βλ. Alexander, *Kanunnames*, σ. 34). Επειδή γι' αυτό το κατάστιχο (και τον *κανουνναμέ* του) δεν βρήκαμε στοιχεία, δεν θα το συμπεριλάβουμε στην παρούσα μελέτη.

68. Για τα χωριά που ανήκαν στην πρόσοδο του subaşı βλ. Beldiceanu, «Structures», σσ. 260-262 και 249-250, όπου τα περιεχόμενα του καταστίχου· τα χωριά αυτά καταλαμβάνουν τις σελίδες 16-52 του καταστίχου και καθώς το χωριό Φάλια μαζί με τα δύο μετόχια καταχωρίζεται στις σελίδες 40-41, εντάσσεται στο *τιμάριο* του subaşı. Για τα έσοδα και των έξι αξιωματούχων βλ. Lowry, «Limnos», σ. 242 σημ. 22-27. Το εισόδημα του subaşı συνολικά ανερχόταν σε 93.468 akçe, από τα οποία 76.468 προέρχονταν από τη Λήμνο· επρόκειτο δηλαδή για ζιαμέτι (μεγάλης χρηματικής προσόδου τιμάριο).

69. Ήδη γνωρίζουμε ότι οι προσωπικοί φόροι *cizye* και η *ispenç* ανήκαν στα εισοδήματα του τιμαριώτη (Beldiceanu, *Structures*, σ. 249), ενώ, όπως αναφέρθηκε, οι δεκάτες, ο στρεμματικός για τα αμπέλια και το προβατονόμιο καταγράφονται στο κατάστιχο επίσης ως πρόσοδοι του τιμαριώτη. Για τις διάφορες απόψεις σχετικά με την είσπραξη του προβατονομίου βλ. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις*, σ. 274. Για το ύψος του φόρου σε κάθε περιοχή βλ. Alexander, *Kanunnames*, σσ. 475-476.

70. Έχει εκφραστεί η άποψη ότι ο subaşı είχε ευνοηθεί ιδιαίτερα από τον σουλτάνο κατά την πρώτη απογραφή του νησιού (Beldiceanu, «Structures», σ. 262).

γραφο του 1495, το ίδιο πρόσωπο ήταν ο «κύριος» της γης, της οποίας έλαβαν *tapu* οι μοναχοί.

Στη δεύτερη απογραφή του νησιού (1519) και στον *κανουνναμέ* που τη συνοδεύει παρατηρείται μια σημαντική αλλαγή της φορολογικής εικόνας του νησιού. Ο διοικητής παύει να είναι ο αποκλειστικός δικαιούχος των φορολογικών προσόδων. Ο *cizye* εισπράττεται για λογαριασμό του κράτους, ενώ στον *κανουνναμέ* δηλώνεται σαφώς ότι στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο θα πληρώνονται οι βασικοί για το νησί φόροι προβάτων και κοπαδιών (âdet-i ağnam ve resm-i ağıl hassa-i hümayun için zabıt olunur). Ο διοικητής του σαντζακιού (*sancakbey*) της Καλλίπολης μοιράζεται με τον τοπικό τιμαριώτη —βάσει του *κανουνναμέ* — το ήμισυ του εισοδήματος από τα πρόστιμα. Τέλος, εμφανίζεται για πρώτη φορά ο *καδής* του νησιού ως ένας από τους τιμαριώτες[71]. Από κάποιες ενδείξεις που διαθέτουμε για τα δεδομένα του καταστίχου του 1519, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το αγιοπαυλίτικο μετόχι φορολογούνταν ξεχωριστά από το χωριό Φάλια και ότι ανήκε στο *ζιαμέτι* του *sancakbey* της Καλλίπολης[72]. Από έγγραφο του 1529 πληροφορούμαστε ότι υπεύθυνος έκδοσης *tapu* για μεταβίβαση δημόσιας γης ήταν ένας *emin*. Ο όρος κατά βάση σημαίνει τον έμμισθο δημόσιο υπάλληλο που εκπροσωπεί το κράτος σε διάφορες υποθέσεις και που συλλέγει τα κρατικά εισοδήματα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο *emin* θα πρέπει να δρα ως εκπρόσωπος του γαιοκτήμονα («κυρίου» της μεταβιβαζόμενης γης), ο οποίος ήταν ο *sancakbey* του νησιού[73].

Η επόμενη δεκαετία παρουσιάζει μια διοικητική αλλαγή στην περιοχή. Το 1533 ιδρύεται το *μπεηλερμπεηλίκι* (μεγάλη επαρχία, έδρα του beylerbey) των νησιών του Αιγαίου Πελάγους (*cezayir-i bahr-i sefid*), που περιλάμβανε μια ευρύτατη περιοχή δεκατριών παραθαλάσσιων *σαντζακίων* (περιφερειών). Επικεφαλής του τοποθετήθηκε ο αρχιναύαρχος του οθωμανικού στόλου, που εκείνη την εποχή ήταν ο Hayrettin Barbarossa[74]. Ο *sancakbey* της Καλλίπολης

---

71. Για τις αλλαγές στους φόρους βλ. Beldiceanu, «Structures», σ. 251 και το κείμενο του *κανουνναμέ* του 1519. Για την παρουσία του *καδή* στο νησί βλ. Lowry, «Limnos», σ. 244.

72. Το χωριό Φάλια ανήκε στο τιμάριο του καδή του νησιού (Lowry, «Limnos», σ. 244 σημ. 34). Η καταχώρηση για το αγιοπαυλίτικο μετόχι βρίσκεται στη σελίδα 155 του καταστίχου (Lowry, «Limnos», σ. 252 σημ. 59α). Με το δεδομένο ότι οι σελίδες 137-155 καταγράφουν τα εισοδήματα του *sancakbey* στο νησί (Beldiceanu, «Structures», σ. 251), συμπεραίνουμε ότι το αγιοπαυλίτικο μετόχι αποτελούσε μέρος αυτών των εισοδημάτων.

73. B. Lewis, «Emīn», *EI*^{2}, τ. II, σσ. 695-696. Για τη σημασία του όρου που αποδίδουμε στο έγγραφό μας βλ. τη φράση του Lewis στο προαναφερθέν λήμμα: «The term emīn is also used of agents and commissioners appointed by authorities other than the Sultan —by the kadis for example, and even by the tax-farmers themselves, who appointed their own agents to look after their interests.»

74. Uzunçarşılı, *Bahriye teşkilâtı*, σ. 420· Χ. Ινάλτζίκ, *Η οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300-1600*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, Αθήνα 1995, σσ. 185 και 186 πίν. 3.

από την εποχή του Βαγιαζήτ Β΄ ταυτιζόταν με τον αρχιναύαρχο του στόλου, καθώς μέχρι την κατασκευή του αυτοκρατορικού ναυπηγείου στην Κωνσταντινούπολη (1517) η Καλλίπολη ήταν η έδρα του στόλου[75]. Η Λήμνος, που ανήκε στο *σαντζάκι* της Καλλίπολης, εντάχθηκε στο νέο *μπεηλερμπεηλίκι* των νησιών του Αιγαίου Πελάγους. Η ίδρυση του *μπεηλερμπεηλικιού* το 1533 φαίνεται ότι συνοδεύτηκε από την εκχώρηση από τον σουλτάνο στον αρχιναύαρχο ως *χάσι* (hass) των εισοδημάτων τουλάχιστο κάποιων γαιών της Λήμνου[76]. Ίσως τότε συντελέστηκε και μια ανακατάταξη στο φορολογικό καθεστώς των μοναστηριακών γαιών του νησιού. Το κατάστιχο του 1557 (ΤΤ 307) περιλαμβάνει μια πολύ σημαντική για το θέμα μας σημείωση: τα εισοδήματα όλων των μοναστηριακών γαιών του νησιού και δεκατεσσάρων επιπλέον χωριών ανήκουν στο *χάσι* του αρχιναυάρχου του στόλου[77]. Η έλλειψη ανάλογης σημείωσης στο προηγούμενο κατάστιχο (ΤΤ 434) μας κάνει να υποθέσουμε ότι η αλλαγή αυτή συνέβη στο διάστημα μεταξύ των δύο καταστίχων. Αν δεχτούμε ως χρονιά σύνταξης του καταστίχου ΤΤ 434 το 1521, τότε ενισχύεται η άποψή μας ότι η αλλαγή συντελέστηκε την εποχή της ίδρυσης του *μπεηλερμπεηλικιού*.

Το αγιοπαυλίτικο έγγραφο του 1537 δείχνει ότι ο αρχιναύαρχος του στόλου ήταν ο «κύριος» της μεταβιβαζόμενης γης. Το έγγραφο αφορά επικύρωση μεταβίβασης γης από τον εκπρόσωπο (*voyvoda*) του Hayrettin paşa (δηλαδή του αρχιναυάρχου), ο οποίος λαμβάνει και τον φόρο έκδοσης του *tapu*. Από τα στοιχεία, συνεπώς, των τριών εγγράφων (1495, 1529 και 1537) και τα κείμενα των δύο πρώτων καταστίχων συμπεραίνουμε ότι ο δικαιούχος της αγιοπαυλίτικης γαιοπροσόδου στη Λήμνο ήταν αρχικά ο *subaşı* και αργότερα ο *sancakbey*. Μετά τα μέσα της βασιλείας του Σουλεϊμάν, όπως δείχνει και η σημείωση στο κατάστιχο ΤΤ 307, τα έσοδα του μετοχίου εντάχθηκαν στο *χάσι* του αρχιναυάρχου μαζί με τις άλλες μοναστηριακές γαίες. Μια απόδειξη πληρωμής φόρου για το έτος 1580 αναφέρει ότι τους αγιοπαυλίτικους φόρους

---

75. Για τον αρχιναύαρχο του οθωμανικού στόλου (*kapudan-ı derya* ή *kapudan paşa*) βλ.: S. Özbaran, «Kapudan Pa<u>s</u>ha», *EI*^{2}, τ. IV, σσ. 571-572· M. Sertoğlu, *Osmanlı tarih lûgatı*, Κωνσταντινούπολη 1986, σσ. 171-173· Uzunçarşılı, *Bahriye teşkilâtı*, σσ. 394-396, όπου λέει ότι δεν υπάρχουν πληροφορίες για το ναυπηγείο της Καλλίπολης επί Μεχμέτ Β΄· από τα τέλη του 14ου μέχρι τις αρχές του 16ου αι. η κατοικία του αρχιναυάρχου βρισκόταν στην Καλλίπολη· στη σελίδα 420 υπάρχει η γενική αναφορά ότι το κέντρο του αρχιναυάρχου περίπου μέχρι τα μέσα του 16ου αι. ήταν η Καλλίπολη.

76. Τον 17ο αι. το *σαντζάκι* της Καλλίπολης —στο οποίο ανήκε η Λήμνος— αποτελούσε τμήμα των *hass* προσόδων του αρχιναυάρχου (Uzunçarşılı, *Bahriye teşkilâtı*, σ. 421).

77. Lowry, «The Fate», σ. 292· ο Lowry λέει ότι η σημείωση βρίσκεται στο πάνω μέρος της σελίδας 84 του καταστίχου. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στο επόμενο κατάστιχο του 1567/9 (ΤΤ 490) η πρόσοδος του παντοκρατορινού μετοχίου πηγαίνει στον ίδιο δικαιούχο (Lowry, «The Fate», σ. 293).

εισέπραξε για λογαριασμό του Kılıç Ali paşa, που ήταν αρχιναύαρχος του στόλου, ο εκπρόσωπός του (*voyvoda*) στο νησί Hasan. Μια άλλη απόδειξη του 1557 δεν είναι σαφής για το ποιος εισέπραττε τους φόρους, αλλά θεωρούμε δεδομένο με βάση τα παραπάνω ότι δικαιούχος ήταν ο αρχιναύαρχος[78].

Πριν ολοκληρώσουμε αυτή την ενότητα θα μελετήσουμε ένα αχρονολόγητο έγγραφο, που φυλάσσεται στον ίδιο φάκελο με τα υπόλοιπα του αρχείου και σχετίζεται με το θέμα της φορολογίας. Πρόκειται για αντίγραφο αποσπάσματος από ένα αναλυτικό απογραφικό κατάστιχο (*defter-i mufassal*)[79]. Σ' αυτό το κατάστιχο το αγιοπαυλίτικο μετόχι πληρώνει δεκάτη για σιτάρι, κριθάρι, όσπρια/λαχανικά και τον στρεμματικό φόρο για τα αμπέλια. Από το χρηματικό αντίτιμο γι' αυτούς τους φόρους μπορούμε να υποθέσουμε σε ποια καταγραφή αναφέρεται. Ένα άλλο στοιχείο για τη χρονολόγηση είναι μια σημείωση στο περιθώριο, σύμφωνα με την οποία η πρόσοδος του μετοχίου ανήκει στο *χάσι* του αρχιναύαρχου (mîr<mîr>ân-i Cezayir hâssıdır). Άρα, θα πρέπει να πρόκειται για ένα από τα κατάστιχα που ακολούθησαν το TT 307 (1557), όταν για πρώτη φορά εντάχθηκαν οι μοναστηριακές γαιοπρόσοδοι του νησιού στο *χάσι* του αρχιναύαρχου του στόλου. Τα δεδομένα όλων των καταστίχων για το παντοκρατορινό μετόχι του νησιού έχουν δημοσιευτεί και είναι πολύ βοηθητικά γι' αυτό το θέμα. Παρακολουθώντας τα χρηματικά αντίτιμα για τις δεκάτες των προϊόντων και συγκρίνοντάς τα με τα δεδομένα του δικού μας αποσπάσματος, συμπεραίνουμε το εξής: στα δεδομένα του καταστίχου TT 490 (1567/9) για το παντοκρατορινό μετόχι τα χρηματικά αντίτιμα για τις δεκάτες των προϊόντων προσομοιάζουν με τα δεδομένα του αποσπάσματος για το αγιοπαυλίτικο μετόχι. Το κατάστιχο TT 307 (1557) για το παντοκρατορινό μετόχι αναφέρει —σ' αντίθεση με όλα τα άλλα κατάστιχα— μόνο φόρο προβάτων και μαντρών, ο οποίος, σύμφωνα με τον *κανουνναμέ* που συνοδεύει το κατάστιχο, πληρωνόταν στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλά-

78. Τα δύο έγγραφα είναι: Λ/15, I Rebiyülahır 988/16-25.5.1580, *τεσκερές* (απόδειξη)· Λ/16, III Rebiyülevvel 964/22-31.1.1557, *τεμεσούκι* (αποδεικτικό έγγραφο τίτλου). Το πρώτο υπογράφει ο Ali subaşı, ενώ το δεύτερο κάποιος *zaim-i Limni*· το όνομά του είναι δυσανάγνωστο, ίσως διαβάζεται Abdi· δεν πρόκειται, πάντως, για τον αρχιναύαρχο του στόλου, καθώς την περίοδο 1553-1567 τη θέση κατείχε ο Piyale paşa (Uzunçarşılı, *Bahriye teşkilâtı*, 414). Για τον Kılıç paşa βλ. İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, τ. II, Κωνσταντινούπολη 1948, σσ. 439-440· Σ. Λαΐου, «Πτυχές του οικονομικού και κοινωνικού βίου της Σάμου ως βακουφίου κατά την οθωμανική περίοδο, 16ος-18ος αι.», διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 22 σημ. 60 (υπό έκδοση). Πρβλ. τη μαρτυρία του P. Belon, που επισκέφτηκε το νησί το 1547, ότι ο *σούμπασης* εισέπραττε όλους τους φόρους του νησιού και είχε ως υφιστάμενό του (αντιπρόσωπο) ένα *βοεβόδα* (Τουρτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα*, σσ. 60, 72 και σημ. 38). Η χρησιμοποίηση τουρκικών όρων από τους περιηγητές είναι ασαφής και γι' αυτό παραθέτουμε με κάθε επιφύλαξη την πληροφορία του Belon.

79. Αρ. 19 του φακ. 10.

κιο και όχι σε τιμαριώτη. Θεωρώντας ως προβληματικό το κείμενο του καταστίχου, τουλάχιστον για το παντοκρατορινό μετόχι, το παρακάμπτουμε και υποστηρίζουμε ότι τα δεδομένα του αποσπάσματος για το αγιοπαυλίτικο μετόχι προσομοιάζουν με τα δεδομένα του παντοκρατορινού στο κατάστιχο TT 490[80].

Ένα δεύτερο πρόβλημα του αποσπάσματός μας είναι η μεγάλη αναντιστοιχία του συνολικού φορολογητέου ποσού με το άθροισμα των αναφερόμενων προϊόντων. Στο καταγραμμένο πληρωτέο ποσό των 260 akçe οι δεκάτες που αναφέρονται συμποσούνται μόλις σε 124 akçe. Σε αντίγραφο αποσπάσματος καταστίχου με έτος αντιγραφής το 1283/1866-7, που σώζεται στον ίδιο φάκελο, υπάρχουν δεδομένα όμοια με του προηγούμενου, αλλά αντί για στρεμματικό φόρο και δεκάτη οσπρίων/λαχανικών καταγράφεται δεκάτη σανού και κεχριού[81]. Θεωρούμε ότι και τα δύο αντίγραφα αναφέρονται στο ίδιο κατάστιχο και ότι ίσως λόγω παρέλευσης πολλών ετών από τη σύνταξη του καταστίχου και την αντιγραφή των αποσπασμάτων ορισμένα δεδομένα παραλείφθηκαν. Υποθετικά, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τη δεκάτη σανού και κεχριού στα υπόλοιπα δεδομένα του πρώτου αντιγράφου. Τα προϊόντα αυτά, εξάλλου, συναντώνται στην καταχώριση για το παντοκρατορινό μετόχι και μάλιστα με το ίδιο χρηματικό αντίτιμο. Έτσι φτάνουμε στο σύνολο των 199 akçe (124 από τις υπόλοιπες δεκάτες και 75 από την προαναφερθείσα). Τα υπόλοιπα 60 akçe θα μπορούσε κάλλιστα να είναι ο φόρος επί των μύλων (*resm-i asiyab*). Γνωρίζουμε από τον *βακουφναμέ* ότι αυτή την εποχή η μονή διέθετε δύο ανεμόμυλους στο νησί. Αν θεωρήσουμε ότι το ύψος του φόρου ανερχόταν σε 30 akçe για κάθε μύλο —που είναι και η συνηθισμένη τιμή για ολοετή μύλο τότε η μονή θα πλήρωνε για τους δύο ανεμόμυλους 60 akçe[82]. Άρα φτάνουμε στο άθροισμα των 260 (259 στην πραγματικότητα) akçe, που θα πρέπει να πλήρωσε η μονή κατά την απογραφή του 1567/9. Αν αληθεύουν οι υποθέσεις μας, τότε βρισκόμαστε σε μια κάθετη κάμψη της παραγωγής του αγιοπαυλίτικου μετοχίου. Αρκεί μόνο να συγκρίνουμε τα δεδομένα των καταστίχων TT 25 και TT 490 για το αγιοπαυλίτικο και το παντοκρατορινό μετόχι.

---

80. Σ' αυτό το συμπέρασμα μας οδήγησαν και άλλα δύο στοιχεία: α) ότι το χρηματικό αντίτιμο για τη δεκάτη του βασικότερου προϊόντος, του σιταριού, είναι το ίδιο (13 akçe) για τα δύο μετόχια, β) ότι τα μεταγενέστερα του 1567/9 κατάστιχα μάλλον αποτελούν αντιγραφές αυτού· δηλαδή, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι τα δεδομένα του αχρονολόγητου *suret-i defter* του Αγίου Παύλου προέρχονται από μεταγενέστερο κατάστιχο, νομίζουμε ότι αντικατοπτρίζουν την εικόνα του 1567/9.

81. Αρ. 17 του φακ. 10· πρόκειται για συλλογικό αντίγραφο διαφόρων εγγράφων, τα οποία εκτός από αυτό το απόσπασμα δεν αναφέρονται στη Λήμνο.

82. Για το ύψος του φόρου βλ. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις*, σ. 276. Τον φόρο αυτό πλήρωσε για πρώτη φορά το παντοκρατορινό μετόχι στο κατάστιχο TT 490 με τιμή 36 akçe.

TT 25 (1489)

Άγιος Παύλος+Διονυσίου+Φάλια (6 hane+1 mücerred)	*Παντοκράτορας+Αλεξόπυργος (7 hane)*
σιτάρι 48 kile (3 müdd)	30 kile (1 müdd + 14 kile)
κριθάρι 25 kile (1 müdd + 9 kile)	15 kile
φασόλια 7 kile	7 kile
μούστος 50 medre	40 medre
αμπέλια 100 akçe (25 dönüm)	80 akçe (20 dönüm)
πρόβατα 570 akçe	----------
κυψέλες 15 akçe	----------
χοίροι 18 akçe (=18 χοίροι)	8 akçe (=8 χοίροι)
σύνολο 1.400 akçe	660 akçe

TT 490 (1567/9)

Άγιος Παύλος	*Παντοκράτορας*
σιτάρι 2 kile	15 kile
κριθάρι 3 kile	20 kile
όσπρια κτλ. [8] kile (39 akçe)	13 kile (65 akçe)
αμπέλια 44 akçe	84 akçe
σανός 15 kile	10 kile
μύλοι 60 akçe	36 akçe
κήποι ---------	45 akçe
κυψέλες --------	55 akçe
σύνολο 260 akçe	[650] akçe

Ενώ η παραγωγή και των δύο μετοχίων γενικά μειώθηκε, διαφέρει το ποσοστό της μείωσης. Αν περιοριστούμε στα δύο βασικά προϊόντα, το σιτάρι και το κριθάρι, τότε βλέπουμε το παντοκρατορινό μετόχι να μειώνει την παραγωγή σιταριού κατά το ήμισυ, αλλά να αυξάνει κατά 25% την παραγωγή κριθαριού. Το αγιοπαυλίτικο μετόχι παρουσιάζει μια μεγάλη μείωση της παραγωγής και των δύο προϊόντων (αν και δεν γνωρίζουμε την ακριβή παραγωγή του το 1489). Για να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο χρειαζόμαστε τα δεδομένα και των άλλων καταστίχων του 16ου αι., με τα οποία θα παρακολουθούσαμε την «παραγωγική» πορεία του μετοχίου. Σ' αυτή την περίπτωση η σύγκριση με το παντοκρατορινό μετόχι θα ήταν χρησιμότατη.

2.3.2. *Η «περιπέτεια» της δήμευσης.* Το αγιοπαυλίτικο μετόχι της Λήμνου ακολούθησε την πορεία των υπολοίπων του νησιού (και όχι μόνο) στην υπόθεση της δήμευσης των μοναστηριακών γαιών από τον Σελήμ Β΄[83]. Στο αρχείο της μονής σώζεται το ιεροδικαστικό έγγραφο, με το οποίο η μονή ξαναγόρασε το 1568 όλα της τα κτήματα στο νησί πληρώνοντας στο κρατικό ταμείο 5.000 akçe για τις αρόσιμες γαίες και 7.050 akçe για τις υπόλοιπες κτήσεις πλήρους κυριότητας (αμπέλια, κήπους, ζώα, μύλους και άλλα απαραίτητα αντικείμενα)[84]. Ένα άλλο έγγραφο του αρχείου της μονής σχετίζεται κατά τη γνώμη μας έμμεσα με τη δήμευση. Πρόκειται για ένα ιεροδικαστικό έγγραφο με το οποίο οι μοναχοί εξοφλούν ένα δάνειο σ' ένα μουσουλμάνο του Παλαιοκάστρου (Μύρινας)[85]. Τα στοιχεία που μας ωθούν στο να δούμε μια σχέση ανάμεσα σ' αυτό το έγγραφο και στο προηγούμενο της επαναγοράς είναι τα εξής: α) το στοιχείο ότι η προσφυγή σε δανεισμό ήταν το κυριότερο μέσο των μονών για να αντιμετωπίσουν τα οικονομικά βάρη που τους συσσώρευσε η δήμευση[86]· β) η χρονική εγγύτητα των δύο εγγράφων, που μπορεί να λειτουργήσει ως σχέση αιτίας και αποτελέσματος μεταξύ των δύο πράξεων· γ) η συμβατότητα των δύο ποσών, αυτού που πλήρωσε η μονή για την επαναγορά και αυτού που δανείστηκε από τον μουσουλμάνο (12.000-20.000 akçe: η διαφορά των 8.000 akçe μπορεί να αποτελεί τον τόκο του αρχικού κεφαλαίου με επιτόκιο 9,5%)· δ) η παρουσία του ίδιου προσώπου από τη μονή στα δύο έγγραφα —του *οικονόμου* Ευστρατίου, ο οποίος είχε αναλάβει την όλη διαδικασία. Αν ισχύει αυτή η υπόθεση, τότε διαθέτουμε ένα αποδεικτικό στοιχείο για τον τρόπο με τον οποίο εκπλήρωσε η μονή τις υποχρεώσεις της, που προέκυψαν από την επαναγορά των κτημάτων.

2.4. *Ο κοινωνικός περίγυρος.* Εκτός από τις οικονομικές δραστηριότητες του μετοχίου, τα τουρκικά έγγραφα μας βοηθούν να διαγράψουμε τον κοινωνικό περίγυρο, μέσα στον οποίο εντασσόταν το αγιοπαυλίτικο μετόχι. Ο κοινωνικός χώρος των Αγιοπαυλιτών συγκροτούνταν από τις σχέσεις τους: α) με την κεντρική εξουσία, β) με τους τοπικούς (μουσουλμάνους) αξιωματούχους, γ) με ντόπιους μουσουλμάνους κατοίκους, δ) με ντόπιους χριστιανούς κατοίκους, και ε) με τα άλλα αγιορείτικα μετόχια.

2.4.1. *Η κεντρική εξουσία.* Οι σχέσεις του μετοχίου με την κεντρική εξουσία

83. Η όλη υπόθεση έχει μελετηθεί εξαντλητικά στην πρόσφατη μελέτη του Alexander, «Confiscation Affair» και γι' αυτό δε θα ασχοληθούμε μ' αυτήν· στις σελίδες 159-162 πραγματεύεται την εφαρμογή του μέτρου στο *σαντζάκι* της Καλλίπολης.

84. Λ/13, I Muharrem 976/26.6-5.7.1568, ιεροδικαστικό έγγραφο. Αποσπάσματά του βλ. στου Alexander, «Confiscation Affair», σ. 160 σημ. 26. Στην ελληνική σημείωση του οπισθόφυλλου, μάλιστα, λέγεται ότι η επαναγορά έγινε συγκεκριμένα στις 29 Ιουνίου του 1568.

85. Λ/18, I Cemaziyülevvel 983/8-17.8.1575.

86. Alexander, «Confiscation Affair», σσ. 163-164 σημ. 37 με τη σχετική βιβλιογραφία.

διαφαίνονται μέσα από τα *φιρμάνια* (διατάγματα) που στάλθηκαν από τον σουλτάνο στις τοπικές αρχές της Λήμνου[87]. Οι μοναχοί δεν δίσταζαν για οποιαδήποτε υπόθεσή τους να καταφεύγουν στον σουλτάνο, ο οποίος εξάλλου αποτελούσε και την τελευταία τους ελπίδα. Η σπουδή βέβαια των μοναχών να αποκτήσουν σουλτανική διαταγή λειτουργούσε και ως μέσο πίεσης προς τον τοπικό καδή για την άμεση επίλυση των προβλημάτων τους. Η αποδεικτική αξία ενός τέτοιου εγγράφου στην ακροαματική διαδικασία του ιεροδικείου μπορούσε να αποβεί καταλυτική[88]. Βέβαια, δεν θα πρέπει να υπερτονιστεί ο ρόλος του σουλτάνου στις τοπικού ενδιαφέροντος διενέξεις. Ο σουλτάνος, ως αντιπρόσωπος του Θεού στη γη και εκφραστής του δικαίου, έδινε γενικές κατευθύνσεις προς τον καδή, έτσι ώστε να εφαρμόζεται κάθε φορά ο *ιερός νόμος* (şeriat) και δεν έπαιζε άμεσο ρόλο στην οριστική διευθέτηση των προβλημάτων. Στην τυπική *expositio* των *φιρμανίων* ο φορμαλισμός υπερίσχυε οποιασδήποτε άλλης διαφοροποίησης: δεν είχε καμιά σημασία αν ο εγκαλών ήταν (χριστιανός) μοναχός και ο εγκαλούμενος μουσουλμάνος, οι οδηγίες του σουλτάνου (διάβαζε: της Πύλης) παρέμεναν οι ίδιες. Αυτή η απροσωπόληπτη στάση της κεντρικής εξουσίας ενθάρρυνε τους μοναχούς να καταφεύγουν σ' αυτήν για κάθε είδους διαφορά[89].

2.4.2. *Οι τοπικοί αξιωματούχοι.* Με τους τοπικούς αξιωματούχους οι μοναχοί φρόντιζαν να διατηρούν επίσης καλές σχέσεις. Ο λόγος ήταν προφανής: στη μικρή κοινωνία του νησιού ο τοπικός μουσουλμάνος αξιωματούχος είχε πολλές εξουσίες και καθώς δύσκολα ελεγχόταν από το κέντρο, οι δικαιοδοσίες του αυξάνονταν εύκολα και επικίνδυνα για τους υπηκόους. Κίνηση πολιτικής για την απρόσκοπτη λειτουργία του μετοχίου και την καλλιέργεια των γαιών του ήταν η οικοδόμηση άριστων σχέσεων των μοναχών με αυτούς τους αξιωματούχους. Στα έγγραφα δεν αναφέρονται περιπτώσεις ρήξεων των μοναχών με αυτά τα πρόσωπα[90]. Η μόνη περίπτωση που σημειώνεται

87. Εκτός από το ήδη αναφερθέν *φιρμάνι* Λ/10 (1523), υπάρχουν άλλα πέντε στον φάκελο της Λήμνου: Λ/3, II Ramazan 974/21-30.3.1567. Λ/6, I Rebiyülevvel 949/15-24.6.1542. Λ/9, I Zilkaade 907/8-17.5.1502. Λ/12, I Ramazan 967/26.5-4.6.1560. Λ/14, II Şaban 967/7-16.5.1560.

88. Βλ. Jennings, «Limitations», σ. 173, αλλά και σελίδα 176 για κάποιους περιορισμούς στην ισχύ τέτοιου είδους εγγράφων.

89. Αυτό, από την άλλη, δεν θα πρέπει να υπονοεί ότι η κεντρική εξουσία αδιαφορούσε για τα παράπονα των υπηκόων της. Πρόσφατα έχει αναλυθεί αυτό το θέμα και έχει υποστηριχθεί ότι η Πύλη φρόντιζε να εφαρμόζεται το δίκαιο και ότι η δύναμή της στην επαρχία ήταν ίσως περισσότερη απ' ό,τι νομιζόταν ώς τώρα (βλ. H. Gerber, *State, Society, and Law in Islam. Ottoman Law in Comparative Perspective*, N. Υόρκη 1994, σσ. 154-173).

90. Το σημαντικότερο μέσο του υπηκόου για να αμυνθεί ήταν το παράπονο (*şikâyet*) (βλ. L. T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996, σσ. 249, 290-299). Πολλά γι' αυτό το θέμα θα μαθαίναμε από τη μελέτη των *şikâyet defterleri* για περιπτώσεις καταγγελίας μοναχών προς τους τοπικούς αξιωματούχους.

είναι η υπόθεση της παράνομης κατά τα φαινόμενα φυλάκισης Αγιοπαυλιτών από τον *subaşı* το 1502, στην οποία επενέβη ο σουλτάνος και δικαίωσε τους μοναχούς[91].

2.4.3. *Οι μουσουλμάνοι.* Ενώ με την κεντρική και την τοπική εξουσία οι μοναχοί φρόντιζαν να διατηρούν καλές σχέσεις, στους απλούς μουσουλμάνους συμπεριφέρονταν όπως και στους χριστιανούς. Δύο έγγραφα αναφέρονται στη διαμάχη της μονής με κάποιον μουσουλμάνο Cafer, ο οποίος σε διάστημα εφτά χρόνων καταπατούσε, πρώτα μόνος του και μετά με τον γιο του Yusuf, τα χειμερινά βοσκοτόπια της μονής. Σε άλλο έγγραφο πληροφορούμαστε ότι η μονή είχε δανειστεί ένα αρκετά σεβαστό ποσό από ένα μουσουλμάνο του Παλαιοκάστρου[92]. Σε τοπικό επίπεδο συνεπώς δεν υπήρχε η ανάγκη να διατηρηθούν κάποιες ισορροπίες ή να ακολουθηθεί μια συγκεκριμένη τακτική. Η μονή προσπαθούσε να διαφυλάξει τα συμφέροντά της, χωρίς να εμποδίζεται από το γεγονός ότι είχε απέναντί της μουσουλμάνους.

2.4.4. *Οι χριστιανοί.* Την ίδια στάση τηρούσε η μονή και έναντι των χριστιανών. Κατήγγειλε στον σουλτάνο κάποιους χριστιανούς που καταπατούσαν τις γαίες της και έναν άλλο που είχε παραβιάσει τη συμφωνία εκμίσθωσης γης. Στην υπόθεση του θανάτου ενός χριστιανού παιδιού σε περιοχή που βρισκόταν κοντά στο μετόχι, οι Αγιοπαυλίτες έσπευσαν να λάβουν δήλωση του πατέρα του παιδιού ότι ήταν παντελώς αμέτοχοι στην υπόθεση, διασφαλίζοντας έτσι τη θέση τους από πιθανές μελλοντικές υποχρεώσεις (πληρωμή φόρου «αίματος», *dem-i diyet*). Από την άλλη βέβαια λάμβαναν αφιερώσεις γαιών από χριστιανούς και διαπραγματεύονταν μεταβιβάσεις γης με χριστιανούς *emin* [93].

2.4.5. *Τα άλλα αγιορείτικα μετόχια.* Δύο έγγραφα που διαθέτουμε για το θέμα αφορούν διεκδικήσεις και καταπατήσεις γαιών με το όμορο διονυσιάτικο μετόχι[94]. Ένα τρίτο έγγραφο αφορά συνοριακή διευθέτηση μεταξύ των ίδιων μετοχίων, περίπτωση που συναντάμε και στο ελληνικό έγγραφο του 1550, που σώζεται στο διονυσιάτικο αρχείο[95]. Οι σχέσεις ήταν μάλλον αντα-

---

91. Λ/9 (1502): «...üç keşiş Līmnōs'a varıp maslahatlarını görmek isteyecek tutup hapis etmiş ... ol keşişleri salıveresiz...». Ο λόγος της φυλάκισης δεν αναφέρεται πουθενά· ίσως πρόκειται για αυθαιρεσία του *subaşı*.

92. Λ/14 (1560), Λ/3 (1567) και Λ/18 (1575).

93. Βλ. αντίστοιχα τα έγγραφα: Λ/6 (1542), Λ/10 (1523), Λ/17 (10 Şaban 996/5.7.1588, ιεροδικαστικό έγγραφο), Λ/7 (1537) και Λ/1 (1529).

94. Λ/6 (1542) και Λ/12 (1560).

95. Λ/2, I Şaban 959/23.7-1.8.1552, ιεροδικαστικό έγγραφο· το έγγραφο δεν βρέθηκε στον φάκελο της μονής και μελετήθηκε από παλιά φωτογραφία, που μας παραχώρησαν πρόθυμα οι μοναχοί της μονής Αγίου Παύλου. Για το ελληνικό έγγραφο βλ. Νικολόπουλος-Οικονομίδης, «Ι. Μ. Διονυσίου», σ. 276 αρ. 49. Αν και δεν γνωρίζουμε το πλήρες περιεχόμενο του διονυσιάτικου εγ-

γωνιστικές στο επίπεδο της διεκδίκησης γαιών, που ήταν και το μείζον θέμα στις σχέσεις μεταξύ των αγιορείτικων μετοχίων, σχέσεις δηλαδή ισχυρών για την τοπική κοινωνία γαιοκτημόνων, ακόμη και μέσα στο πλαίσιο μιας αλλόθρησκης εξουσιαστικής δομής.

2.5. *Η προσωπογραφία.* Τα ιεροδικαστικά έγγραφα αποτελούν πλούτο πληροφοριών για την προσωπογραφία της περιοχής. Η ονομαστική απαρίθμηση των προσώπων που λαμβάνουν μέρος στην εκάστοτε δικαιοπραξία ενώπιον του ιεροδικείου και η αναφορά των μαρτύρων της υπόθεσης (*şühut üil-hal*) είναι δύο από τα χαρακτηριστικά τέτοιων εγγράφων, που βοηθούν στη μελέτη της προσωπογραφίας. Η επεξεργασία αυτών των στοιχείων μπορεί να οδηγήσει στην εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων για την κοινωνική διαστρωμάτωση του νησιού εκείνη την εποχή.

2.5.1. *Οι «κάτοικοι» του μετοχίου.* Είναι προφανές ότι τα μοναστηριακά έγγραφα μας πληροφορούν κατ' αρχήν για τους μοναχούς που βρίσκονταν στο μετόχι, και κυρίως για τους επικεφαλής των, τους *οικονόμους*. Στο έγγραφο του 1495 ο μοναχός Yasefi (Ιωάσαφ) αναλαμβάνει την αγορά *tapu* για τη γη στον Φακό[96]. Αν δεχτούμε την άποψη ότι εκείνη την εποχή οι Αγιορείτες επανήλθαν στο νησί ύστερα από τη φυγή τους κατά την οθωμανική κατάληψη της Λήμνου και με δεδομένο ότι η υπόθεση του εγγράφου ήταν πολύ σημαντική για το μετόχι, τότε θεωρούμε ότι ο μοναχός Ιωάσαφ ήταν ο πρώτος *οικονόμος* του αγιοπαυλίτικου μετοχίου κατά την οθωμανική περίοδο. Το 1502 ένας από τους μετοχιάριους ήταν βλαχικής καταγωγής[97]. Στο κατάστιχο του 1519 καταγράφονται τρεις μετοχιάριοι: ο παπα-Γερμανός, ο παπα-Παΐσιος και ο παπα-Κύριλλος[98], ενώ δέκα χρόνια αργότερα *οικονόμος* είναι κάποιος Ιάκωβος[99]. Το 1550 *οικονόμος* ήταν ο Μανασσής[100]. Με αφορμή μια σημα-

---

γράφου, εικάζουμε ότι πρόκειται για την ίδια υπόθεση, η οποία, αφού διευθετήθηκε με ένα ελληνικό έγγραφο παρουσία του μητροπολίτη Λήμνου, στη συνέχεια επικυρώθηκε με το ιεροδικαστικό έγγραφο της επίσημης εξουσίας.

96. Λ/5. Το όνομα μπορεί να διαβαστεί και ως «Ιωσήφ», όπως γράφεται σε ελληνική μετάφραση του εγγράφου που φυλάσσεται στη μονή. Το «Ιωάσαφ» προτείνεται από μας, γιατί το όνομα αυτό υπάρχει ακόμη στο μοναστήρι, και με δεδομένο ότι οι μοναχοί φρόντιζαν να διατηρούν τα παλιά ονόματα στους νέους μοναχούς, είναι πολύ πιθανό το όνομα Ιωάσαφ (το οποίο προφέρεται ακόμη και σήμερα «Ιάσαφ») να ανήκει σ' αυτή την κατηγορία. Εξάλλου, η οθωμανική γραφή δεν αποκλείει αυτή την ανάγνωση.

97. Λ/9: «...Eflāk ilinten bir kâfir ... keṣiṣ olup...». Δεν δίνεται το όνομα του μοναχού.

98. Τα στοιχεία του καταστίχου στου Lowry, «Limnos», σ. 252 σημ. 59α. Ο Lowry διαβάζει τον πρώτο μοναχό ως «Papas Gormatos», αλλά επειδή δεν υπάρχει τέτοιο μοναχικό όνομα, πιστεύουμε ότι η ορθή ανάγνωση είναι «Papas Germanos», ανάγνωση που συμβαδίζει με την οθωμανική γραφή του ονόματος.

99. Λ/1 (1529).

100. Νικολόπουλος-Οικονομίδης, «Ι. Μ. Διονυσίου», σ. 276 αρ. 49.

ντική υπόθεση το 1563 εμφανίστηκε στο ιεροδικείο ο μοναχός Κυπριανός ως επικεφαλής της αγιοπαυλίτικης ομάδας· σ' αυτό το πρόσωπο βλέπουμε τον *οικονόμο* του μετοχίου εκείνη την εποχή[101]. Στα έγγραφα του 1568 και 1575 ο Ευστράτιος εμφανίζεται ως *οικονόμος* και είναι το πρόσωπο που διεκπεραίωσε τη σημαντικότατη υπόθεση της επαναγοράς των κτημάτων της μονής στο νησί και της εξεύρεσης πόρων γι' αυτή. Στο δεύτερο έγγραφο, μαζί με τον Ευστράτιο, εμφανίζονται οι μοναχοί Συμεών του Veliqō και Γερβάσιος του Συναδηνού[102]. Τέλος, το 1588 μετοχιάριοι ήταν οι Γεράσιμος, Μητροφάνης, Χρήστος και Çerniqa[103].

Η παρουσία στο ανθρώπινο δυναμικό της μονής ενός (ανώνυμου) Βλάχου, των μοναχών Συμεών γιου του Veliqō και Çerniqa, και η αναφορά της μονής στο *φιρμάνι* του 1502 ως İsveti Pavlë και στο ιεροδικαστικό έγγραφο του 1588 ως Bulğar manastıri αποδεικνύουν την πολυεθνική σύνθεση της μονής τουλάχιστο κατά τον 16ο αι.[104]. Ο συνολικός αριθμός των μετοχιάριων δεν μας είναι γνωστός, δεν θα παρέμενε εξάλλου σταθερός μέσα στον χρόνο. Από τα παραπάνω έγγραφα και από τον *βακουφναμέ*, που αναφέρει «πεντάθυρο» οίκημα στο μετόχι[105], συμπεραίνουμε ότι οι Αγιοπαυλίτες στη Λήμνο τον 16ο αι. δεν θα πρέπει να ξεπερνούσαν τους πέντε, αριθμός πολύ μικρός για να καλλιεργήσει τις εκτάσεις της μονής, ενώ, αντίθετα, αρκετά ικανοποιητικός για να επιβλέψει την εργασία άλλων σ' αυτές.

2.5.2. *Μουσουλμανική προσωπογραφία.* Η μουσουλμανική κοινότητα στη Λήμνο την περίοδο που εξετάζουμε ήταν πολύ μικρή. Στο κατάστιχο του 1489 καταγράφεται μια φορολογική εστία (*hane*), ενώ στο επόμενο τρεις. Σ' αυτές θα πρέπει να προσθέσουμε τη διοίκηση και τους φύλακες του κάστρου[106]. Τα

101. Λ/4, 12 Zilhicce 970/2.8.1563, ιεροδικαστικό έγγραφο.

102. Λ/13 (1568) και Λ/18 (1575). Στο πρώτο έγγραφο ο Ευστράτιος χαρακτηρίζεται ως «ηγούμενος» («...ğumenos olan...»), αλλά πρόκειται για μια συνήθη σύγχυση από τον οθωμανό γραφέα χριστιανικών όρων /τίτλων.

103. Λ/17.

104. Στο κατάστιχο ΤΤ 403 (περίπου 1525) για το Άγιο Όρος η μονή καταγράφεται ως «...manastır-i İsveti Pavli...» (H. Lowry, «A Note on the Population and Status of the Athonite Monasteries Under Ottoman Rule (ca. 1520)», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 73 (1981) 118).

105. «Πεντάθυρο» μεταφράζουμε τη φράση «beş bab-i ev». Υποθέτουμε ότι θα πρόκειται για αριθμό θυρών κελιών, παρατακτικά τοποθετημένων σε μια πτέρυγα του κεντρικού κτηρίου του μετοχίου.

106. Για έναν κατ' εκτίμηση υπολογισμό του μουσουλμανικού πληθυσμού στο νησί βλ. Beldiceanu, «Structures», σσ. 263-264. Για τα τρία μουσουλμανικά *hane* στα δύο κατάστιχα και για τα ονόματα των μουσουλμάνων αξιωματούχων στο πρώτο κατάστιχο βλ. Lowry, «Limnos», σσ. 257-258 και 242-244 αντίστοιχα. Ο Belon το 1547 μέτρησε 75 χωριά στο νησί (τα περισσότερα κατά την οθωμανική περίοδο), από τα οποία μόνο 2-3 κατοικούνταν από μη χριστιανούς (Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα*, σσ. 66-67).

ιεροδικαστικά έγγραφα παρέχουν στοιχεία για τη μουσουλμανική προσωπογραφία μέσω των ονομάτων των μαρτύρων[107]. Στον παρακάτω πίνακα τοποθετήσαμε τα έτη έκδοσης των εγγράφων, τον αριθμό των μουσουλμάνων μαρτύρων σ' αυτά και πόσοι από αυτούς χαρακτηρίζονται ως *bin Abdüllah* (εξισλαμισμένοι):

έτος	*μάρτυρες μουσουλμάνοι*	*εξισλαμισμένοι*
1495	4	2
1529	4	1
1537	5	1
1552	8	0
1563	9	0
1563	10	0
1568	9	1
1575	4	0
1588	5	0

Από αυτό το μικρό δείγμα διαφαίνεται η φθίνουσα σημασία που είχαν οι εξισλαμισμένοι στην κοινωνία του νησιού. Τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου λόγω της απουσίας ντόπιου μουσουλμανικού πληθυσμού στο νησί, οι εξισλαμισμένοι διατηρούσαν μια σημαντική θέση[108]. Με το πέρασμα του χρόνου και με την έλευση μουσουλμάνων (κυρίως διοικητικού ή στρατιωτικού προσωπικού) από αλλού ή/και τη διαδοχή των πρώτης γενιάς εξισλαμισμένων από τους επιγόνους τους περιορίστηκε ο αριθμός των προσώπων που χαρακτηρίζονταν ως «bin Abdüllah» στα έγγραφα. Περιπτώσεις μαζικών εξισλαμισμών στη Λήμνο δεν υπήρχαν, γι' αυτό ο πληθυσμός των απλών μουσουλμάνων, που προέρχονταν από ντόπιους χριστιανούς, ήταν περιορισμένος, όπως φαίνεται από τα δύο πρώτα κατάστιχα. Αντίθετα, περισσότερο φαίνεται ότι αυξήθηκε ο πληθυσμός από τους εγκατεστημένους μουσουλμάνους της διοίκησης. Είναι άξια προσοχής η διατυπωθείσα άποψη ότι οι

107. Για τον θεσμό των *şühut iil-hal*, τη λειτουργία του και τη σημασία του βλ. τις βασικές μελέτες του Jennings, «Limitations», σσ. 161-163, του ίδιου, «Kadi, Court», σσ. 142-146· επίσης: H. Gerber, «Sharia, Kanun and Custom in the Ottoman Law: The Court Records of 17th Century Bursa», *International Journal of Turkish Studies* 2/1 (1981) 146· C. Cahen, «A propos des Shuhud», *Studia Islamica* 31 (1970) 71-79. Λόγω του μικρού δείγματός μας δεν θα ασχοληθούμε με θέματα, που έχουν σχέση με τη λειτουργία του θεσμού.

108. Ο *subaşı* της Λήμνου το 1489 ήταν ένας εξισλαμισμένος χριστιανός, μέλος της οικογένειας των Παλαιολόγων, ο οποίος ονομάστηκε Hüseyin (Beldiceanu, «Structures», σσ. 251-252). Το 1495 *subaşı* του νησιού ήταν επίσης εξισλαμισμένος και λεγόταν Kasım (Λ/5). Για τη διευκόλυνση εξισλαμισμών μέσω φορολογικών απαλλαγών στο νησί βλ. Lowry, «Limnos», σ. 257.

γενίτσαροι του νησιού διατηρούσαν οικογένειες ήδη από τις αρχές του 16ου αι.[109]· πολλοί δηλαδή από τους μουσουλμάνους μάρτυρες των εγγράφων μας θα μπορούσαν να προέρχονται από αυτή την ομάδα. Περιπτώσεις μαζικού εποικισμού μουσουλμάνων στο νησί δεν αναφέρονται και μάλλον δεν θα πρέπει να συνέβησαν[110]. Αν λαμβανόταν κάποιο παρόμοιο μέτρο από την κεντρική εξουσία, θα έπρεπε να ληφθεί αμέσως μετά την κατάληψη του νησιού, όταν μεγάλο μέρος της ντόπιας χριστιανικής αριστοκρατίας είχε φύγει. Αντίθετα, προκρίθηκε από την κεντρική εξουσία να προσελκυστεί ο γηγενής πληθυσμός που είχε εκπατριστεί, ώστε να διατηρηθεί ο αμιγής χριστιανικός χαρακτήρας του νησιού.

2.5.3. *Χριστιανική προσωπογραφία.* Στη χριστιανική προσωπογραφία πρέπει να προσέξουμε αφενός τον αριθμό των χριστιανών μαρτύρων σε κάθε έγγραφο σε σύγκριση με τον συνολικό αριθμό των μαρτύρων και αφετέρου την ιδιότητα που συνοδεύει το όνομά τους. Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει τον αριθμό των μαρτύρων σε κάθε έγγραφο και πόσοι από αυτούς ήταν χριστιανοί:

έτος	*ονόματα μαρτύρων*	*χριστιανοί μάρτυρες*
1495	8	4
1529	7	3
1537	5	0
1552	16	8
1563	9	0
1563	10	0
1568	9	0
1575	4	0
1588	7	2

Από τον πίνακα και από το περιεχόμενο των εγγράφων φαίνεται ότι οι χριστιανοί μάρτυρες εμφανίζονται σε «χριστιανικού ενδιαφέροντος» υποθέσεις, ενώ απουσιάζουν παντελώς από επίσημες ή/και σοβαρές υποθέσεις,

109. Lowry, «Limnos», σσ. 243-244.

110. Η πληροφορία του A. H. de Groot, «Limni», *EI*^{2}, τ. V, σσ. 763-764, ότι ο κατακτητής της Λήμνου και αρχιναύαρχος του στόλου Gedik Ahmet paşa αμέσως μετά την κατάληψη της νήσου εγκατέστησε κατοίκους από τη Μικρά Ασία («Anatolian subjects»), δεν επιβεβαιώνεται από τις οθωμανικές πηγές της περιόδου. Η περίπτωση της εγκατάστασης κάποιων εκατοντάδων Κουμάνων στο νησί το 1327 (Topping, «Latins On Lemnos», σ. 221) δεν σχετίζεται με τα όσα αναφέρουμε, αφού αυτοί θα είχαν ήδη στα τέλη του 15ου αι. αφομοιωθεί από τον ντόπιο χριστιανικό πληθυσμό.

στις οποίες εμπλέκονται και μη χριστιανοί[111]. Από τα 17 χριστιανικά ονόματα που εμφανίζονται ως μάρτυρες μαζί με άλλα 5, που βρίσκονται στο κύριο μέρος των εγγράφων, αντλούμε δύο σημαντικά συμπεράσματα για τη χριστιανική κοινωνία του νησιού.

α) Τέσσερα πρόσωπα συνοδεύονται από τις τουρκικές λέξεις *reis* και *koca*, που είναι αντίστοιχες με τις ελληνικές *κεφαλή, γέρων*. Για άλλο ένα έχουμε έμμεση μνεία ότι ανήκε στην ίδια κοινωνική ομάδα. Τέλος, ένα πέμπτο χαρακτηρίζεται με τον πολύ συγκεκριμένο τίτλο «reis sakin-i Varoş» (*κεφαλή* των κατοίκων του *βαροσιού* ή του χωριού Βάρος). Σ' αυτά τα στοιχεία πρέπει να προσθέσουμε την παρουσία πολλών προσώπων-μαρτύρων που χαρακτηρίζονται ως «πρωτόγερος, άρχων, γέρος, πρωτομάστορης», σε διονυσιάτικο έγγραφο του 1500 για την επίλυση μιας διαφοράς μεταξύ των μονών Διονυσίου και Παντοκράτορος στο νησί[112]. Τέλος, στο κατάστιχο ΤΤ 434 ένας κάτοικος του Παλαιοκάστρου απαλλάσσεται από την πληρωμή του *cizye*, επειδή «είναι αρχηγός των χριστιανών και επιτελεί υπηρεσία στο νησί» (*mezkûrun zimmiler başı olup adaya hizmet eder*)[113].

Όλα αυτά τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι στη Λήμνο υπήρχε τοπική αυτοδιοίκηση ήδη από την εποχή της οθωμανικής κατάληψης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι μετά και την επιστροφή ορισμένων αρχοντικών οικογενειών στο νησί (γύρω στο 1490) αποκαταστάθηκε πλήρως η τοπική αυτοδιοίκηση που υπήρχε ήδη από τη βυζαντινή περίοδο και αναγνωρίστηκε από την οθωμανική εξουσία[114]. Η ενθάρρυνση της κοινωνικής συσσωμάτωσης των χριστιανών διευκόλυνε τον έλεγχο αυτού του πληθυσμού από τους ολιγομελείς εκπροσώπους της κεντρικής εξουσίας[115]. Παρατηρούμε συνεπώς ότι όχι μόνο κάποιοι χριστιανοί συνεργάστηκαν με τους νέους κυριάρχους, όπως είναι γνωστό από άλλες περιπτώσεις, αλλά και οι νέοι κυρίαρχοι σε δεδομένες στιγμές έβρι-

111. Πρβλ. για παράδειγμα τη μεγάλη συγκέντρωση χριστιανών μαρτύρων στην υπόθεση της οριοθέτησης των συνόρων του αγιοπαυλίτικου και διονυσιάτικου μετοχίου (1552) και την πλήρη απουσία τους από την υπόθεση της επαναγοράς των μοναστηριακών κτημάτων την εποχή της δήμευσης (1568). Η πρώτη περίπτωση είναι ενδεικτική για τον κεντρικό ρόλο που διατηρούσαν τα αγιορείτικα μετόχια στην τοπική κοινωνία (χριστιανική και μουσουλμανική) του νησιού. Για κατηγορίες ανθρώπων, που εμφανίζονται στα ιεροδικαστικά έγγραφα της Καισάρειας ως μάρτυρες, βλ. Jennings, «Limitations», σ. 162.

112. *Dionysiou*, αρ. 40. Βλ. και σχολιασμό του από τον Lowry, «Limnos», σσ. 248-249.

113. Η παραπομπή στο κατάστιχο βρίσκεται στου Lowry, «Limnos», σσ. 248-249.

114. Γι' αυτή τη σημαντική διαπίστωση οι οθωμανικές πηγές βοήθησαν καταλυτικά. Ο πρώτος που μίλησε για τοπική αυτοδιοίκηση στη Λήμνο ήταν αυτός που μελέτησε για πρώτη φορά τα κατάστιχά της. Lowry, «Limnos», σσ. 247-249. Η πληροφορία του N. Iorga (*Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, μτφρ. Γ. Καρράς, Αθήνα 1985, σσ. 73-74) ότι υπήρχε «τοπική ζωή» στο νησί προέρχεται από μεταγενέστερη πηγή (του 1575 ή 1578) και είναι πολύ γενική.

115. Ίσως η εξέγερση του ντόπιου πληθυσμού κατά των Οθωμανών ήδη το 1480 αποτέλεσε μια καλή αφορμή. Γι' αυτήν την εξέγερση βλ. Topping, «Latins On Lemnos», σ. 231.

σκαν έναν τρόπο αποτελεσματικής διακυβέρνησης διαμέσου της συνεργασίας με τον γηγενή πληθυσμό.

β) Το δεύτερο στοιχείο είναι η βυζαντινή συνέχεια στα ανθρωπωνύμια κατά την οθωμανική περίοδο. Ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι η οικογένεια Αγαλλιανών στο νησί. Οι πληροφορίες γενικά στη βυζαντινή ιστορία για την ύπαρξη της οικογένειας προέρχονται ήδη από το 730. Σε λημνιώτικα έγγραφο του 1304 και του 1361 αναφέρεται το μονοπάτι του Αγαλλιανού κοντά στη βόρεια παραλία του νησιού, στην περιοχή Παπία[116]. Αυτό το στοιχείο αποδεικνύει ότι η οικογένεια είχε εγκατασταθεί στο νησί τουλάχιστο από τα τέλη του 13ου αι.[117]. Στο έγγραφο του 1500 ένα μέλος της οικογένειας είχε εξισλαμιστεί με το όνομα «Σουλεϊμάνης Αγαλλιανός». Στο κατάστιχο ΤΤ 434 συναντούμε ως αρχηγό των χριστιανών τον Λάσκαρη Αγαλλιανό, ενώ το ίδιο πρόσωπο νομίζουμε ότι εννοείται πίσω από τη φράση «emin Lasqarī» στο αγιοπαυλίτικο έγγραφο του 1529. Τέλος, ο ίδιος υπογράφει ως Ağalīānōz Lāsqarī στο έγγραφο του 1552. Το συγκεκριμένο πρόσωπο συνεπώς κυριάρχησε στη χριστιανική κοινωνία της εποχής για τουλάχιστο 30 χρόνια. Είναι ενδιαφέρον το στοιχείο ότι μια από τις αρχοντικές οικογένειες του νησιού συνέχισε και μετά την οθωμανική κατάκτηση να παίζει σημαντικό ρόλο στην οικονομική δραστηριότητα του νησιού, ενώ με την τακτική της να «επιτρέψει» τον εξισλαμισμό ενός μέλους της αποκτούσε προσβάσεις και στην αλλόθρησκη κεντρική εξουσία[118].

Μια δεύτερη βυζαντινή οικογένεια με παρουσία στην οικονομική και κοινωνική ζωή του νησιού και στις δύο περιόδους είναι οι Μανικά(ϊ)τηδες. Κάποιος Μαρίνος Μανικαΐτης τον Ιούλιο του 1463 συντάσσει ιδιωτικό συμφωνητικό για ένα κατάστημα[119], ενώ στο έγγραφο του 1500 δεύτερος στη σειρά των μαρτύρων υπογράφει ο «πρωτόγερος Μανικάτης». Στο έγγραφο του 1523 ένας άλλος Μανικάτης εκμισθώνει αγιοπαυλίτικη γη. Εκτός από αυτές τις περιπτώσεις, στα έγγραφά μας εμφανίζονται επίσης τα βυζαντινής προέλευσης ονόματα Ταρχανιώτης, Ανδρόνικος Αμούρης και Λατίνος[120]. Δεν υπάρ-

116. *Lavra*, τ. II, αρ. 96 (1304)· τ. III, αρ. 139 (1361).

117. Για τη διασπορά της οικογένειας βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Ο Θεόδωρος Αγαλλιανός ταυτιζόμενος προς τον Θεοφάνην Μηδείας και οι ανέκδοτοι λόγοι του. Μια νέα ιστορική πηγή περί του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τους πρώτους μετά την Άλωσιν χρόνους*, Αθήναι 1966, σ. 26 σημ. 106. Το ανθρωπωνύμιο επιβιώνει και σήμερα στη Λήμνο (Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα*, σσ. 66-67 σημ. 21).

118. Στο έγγραφο του 1529 πρώτος στη σειρά των μουσουλμάνων μαρτύρων υπογράφει κάποιος Zağanōz kethüda. Μήπως σ' αυτό το όνομα θα πρέπει να δούμε άλλο ένα εξισλαμισμένο μέλος της οικογένειας, με δεδομένο ότι η υπόθεση του εγγράφου αναφέρεται σ' ένα από τα χριστιανικά της μέλη, τον *emin* Λάσκαρη;

119. *Dionysiou*, αρ. 30.

120. Για το όνομα Ταρχανιώτης στη Λήμνο βλ. *Lavra*, τ. III, παράρτ. XIV. Σε αντίγραφο εγγράφου της Παντοκράτορος αναφέρονται οι κτήσεις των *παροίκων* της μονής στη Λήμνο και

χει συνεπώς αμφιβολία για την ισχυρή παρουσία της βυζαντινής παράδοσης στο νησί κατά τον πρώτο οθωμανικό αιώνα, συμπέρασμα που έχει διατυπώσει ήδη ο Lowry με επιγραμματικό τρόπο: «Μικρή αμφιβολία υπάρχει στο ότι αυτή την περίοδο [δηλαδή στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι.] η οθωμανική παρουσία ήταν κάτι περισσότερο από ένα επίστρωμα, που επιβλήθηκε σ' ένα νησί, του οποίου οι κάτοικοι, η θρησκεία, η γλώσσα και η κουλτούρα ήταν βυζαντινά»[121]. Τα δεδομένα των αγιοπαυλίτικων εγγράφων της περιόδου επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη.

2.6. *Μια ιδιαίτερη υπόθεση.* Δύο έγγραφα του αρχείου με παρόμοιο περιεχόμενο μας πληροφορούν για ένα ενδιαφέρον στιγμιότυπο της λημνιώτικης ζωής του 16ου αι.[122]. Πρόκειται για την υπόθεση της παράνομης πώλησης σιταριού από κάποιους ντόπιους —που δεν κατονομάζονται— προς ένα δυτικοευρωπαίο (Φράγκο) έμπορο το 1563. Στην υπόθεση ήταν αναμεμιγμένος και ο πρώην καδής Λήμνου. Όπως μπορούμε να κρίνουμε: α) από τον μεγάλο αριθμό των μαρτύρων των δύο εγγράφων (10 και 9), και β) από το ότι όλοι ήταν μουσουλμάνοι και μάλιστα εξέχοντες (*kethüda-i kala, merd-i kala*), η υπόθεση ήταν σημαντική και συντάραξε την τοπική κοινωνία. Περιπτώσεις λαθρεμπορίας σιταριού σε δυτικούς (κυρίως Βενετούς) δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο και συνέβαιναν σε περιόδους κρίσεων του εμπορίου δημητριακών μεταξύ Βενετίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τον αποκλειστικό έλεγχο για την εξαγωγή σιταριού από την αυτοκρατορία είχε η κεντρική εξουσία, που διαμέσου του τοπικού καδή έλεγχε οποιοδήποτε φορτίο σιταριού μεταφερόταν για πώληση ακόμη και στην εσωτερική αγορά. Η ποινή για τον παραβάτη ήταν θάνατος[123].

Το 1560-1561 παρουσιάστηκε κρίση στο εμπόριο δημητριακών της αυτοκρατορίας με τη Βενετία. Ο σουλτάνος, ύστερα από μια άσχημη σοδειά το 1560, απαγόρευσε την εξαγωγή σιταριού στη Δύση, ενώ την ίδια χρονιά η Βενετία αντιμετώπισε αυξημένη ζήτηση σιταριού στην εσωτερική της αγορά. Αναφέρονται περιπτώσεις σύλληψης από τις οθωμανικές αρχές φορτίων πλοίων στα λιμάνια του Αιγαίου, τα οποία προορίζονταν για τη Βενετία. Στο

μεταξύ των ορίων της γης ενός από αυτούς αναφέρεται η γη του «Τραχανειώτη» (*Pantocrator*, παράρτ., 191)· το ίδιο όνομα αναφέρεται και στο έγγραφο της Ιβήρων (*Iviron*, αρ. 99). Το δεύτερο όνομα ανήκει στην κατηγορία των ακριτικών βυζαντινών ονομάτων. Το τρίτο, τέλος, είναι εθνωνύμιο και συναντάται ήδη στα βυζαντινά αγιορείτικα έγγραφα ως παροικικό όνομα (Haldon, «Limnos», σ. 184 σημ. 78 και *Iviron*, αρ. 99).

121. Lowry, «Limnos», σ. 259.

122. Βλ. τα ιεροδικαστικά έγγραφα Λ/4 και Λ/11 του 1563.

123. Ε. Μπαλτά, «Το ψωμί στον ελλαδικό χώρο κατά την οθωμανική περίοδο», *«Ο Άρτος ημών». Από το σιτάρι στο ψωμί, τριήμερο εργασίας, Πήλιο 10-12.4.1992*, Αθήνα 1994, σσ. 229-230 και σημ. 12, για ένα παράδειγμα εφαρμογής της ποινής.

παράνομο εμπόριο εμπλέκονταν και μέλη της οθωμανικής διοίκησης[124]. Σ' αυτό το γενικό πλαίσιο νομίζουμε ότι εντάσσεται η υπόθεση των εγγράφων μας. Οι μοναχοί ως σημαντικοί γαιοκτήμονες (και άρα σιτοπαραγωγοί) του νησιού εξετάστηκαν από τα αρμόδια όργανα για τυχόν ανάμειξή τους στην υπόθεση λαθρεμπορίου. Με το ιεροδικαστικό έγγραφο ο τότε καδής του νησιού Fazlullah efendi επιβεβαιώνει ότι δεν εκκρεμεί καμιά αγωγή εις βάρος των Αγιοπαυλιτών.

Το ίδιο έγγραφο θα πρέπει να εκδόθηκε και για τα υπόλοιπα αγιορείτικα μετόχια, όπως κρίνουμε από το δεύτερο έγγραφο της υπόθεσης. Η ημερομηνία έκδοσής του είναι ακριβώς ίδια με του προηγούμενου (2 Αυγούστου 1563) και το περιεχόμενο σχεδόν πανομοιότυπο. Το μοναστήρι για το οποίο εκδίδεται το δεύτερο έγγραφο ονομάζεται *Sardez*. Χωριό μ' αυτό το όνομα μαρτυρείται και σε βυζαντινά και σε τουρκικά έγγραφα· είναι γνωστό ότι βρισκόταν στα δυτικά του αγιοπαυλίτικου μετοχίου. Κάτω από το όνομα του χωριού θα πρέπει να νοηθεί το μετόχι της μονής Κουτλουμουσίου. Αν και δεν σώζεται κανένα βυζαντινό έγγραφο που να αναφέρεται σε κτήση της μονής στο χωριό Σαρδές, στο πρώτο κατάστιχο καταχωρείται η εγκαταλελειμμένη αγροτική έκταση της μονής Κουτλουμουσίου (*mezraa-i manastır-i Kutlumuş*) μαζί με την πρόσοδο του χωριού Sardiyos· στο δεύτερο κατάστιχο αναφέρεται ότι στο μετόχι διέμεναν πέντε μοναχοί[125]. Ενώ δεν θα πρέπει να αμφιβάλλουμε για την ταυτότητα του μοναστηριού *Sardez*, θα πρέπει να αναρωτηθούμε για το πώς βρέθηκε ένα κουτλουμουσιανό έγγραφο στο αγιοπαυλίτικο αρχείο. Απαντήσεις μπορούν να δοθούν πολλές, αλλά με τα μέχρι τώρα στοιχεία καμιά δεν είναι βέβαιη.

3. *Δύο συμπεράσματα*

Από την ανάλυση ενός μικρού μοναστηριακού αρχείου τουρκικών εγγράφων με πολλά κενά προκύπτουν δύο συμπεράσματα, τα οποία μένει να επιβεβαιωθούν από τη μελέτη μεγαλύτερου δείγματος εγγράφων: α) Το αγιορείτικο μετόχι έπαιζε πολυσήμαντο ρόλο στην τοπική κοινωνία σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Οι μοναχοί οικοδομούσαν μια ποικιλία σχέσεων, προκειμένου να διατηρήσουν την απρόσκοπτη λειτουργία του μετοχίου

124. M. Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Παρίσι 1966, σσ. 134-136.

125. Lowry, «Limnos», σ. 251 σημ. 51 και 253 σημ. 59c αντίστοιχα για τα δύο κατάστιχα. Το μοναδικό βυζαντινό έγγραφο της μονής για τη Λήμνο αναφέρεται σε μια εκκλησία στη Σκάλα, τοποθεσία, που βρίσκεται στην αντίθετη κατεύθυνση από το χωριό Σαρδές (*Kutlumus*, αρ. 24). Η δημοσίευση των τουρκικών εγγράφων της μονής —τη μελέτη των οποίων έχει αναλάβει ο καθηγ. κ. Ι. Χ. Αλεξανδρόπουλος— θα μας δώσει πληρέστερη εικόνα για την κουτλουμουσιανή παρουσία στο νησί.

τους. Επρόκειτο δηλαδή για ένα μικρό οργανισμό, ο οποίος ακολουθούσε μια συγκεκριμένη στρατηγική σ' όλους τους τομείς των δραστηριοτήτων του και ο οποίος βρισκόταν σε στενή σύνδεση με το κέντρο του στην αθωνική χερσόνησο. β) Ως συνέπεια του ρόλου ενός μετοχίου στην τοπική κοινωνία, τα μοναστηριακά έγγραφα δίνουν σημαντικές πληροφορίες γι' αυτήν την κοινωνία παρουσιάζοντας τον μικρόκοσμό της. Έτσι, λειτουργούν ως συμπλήρωμα άλλων οθωμανικών πηγών (απογραφικά κατάστιχα) και μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά στη γνώση της τοπικής ιστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

Alexander, *Kanunnames:* J. C. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, Αθήνα 1985.

Alexander, «Confiscation Affair»: J. C. Alexander, «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569», *Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες [Αθωνικά Σύμμεικτα 4]*, Αθήνα 1997, σσ. 149-200.

ΑΠΞ: «Χρονογραφική και τοπογραφική ιστορία του Αγίου Όρους Άθω. Ιερά Μονή Αγίου Παύλου», *Άγιος Παύλος ο Ξηροποταμίτης* Ι΄ (1959) 9-13.

Beldiceanu, «Structures»: N. Beldiceanu, «Structures socio-économiques à Lemnos à la fin du XVe siècle», *Turcica* XV (1983) 247-266.

Binon, *Origines:* S. Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain 1942.

Χρυσοχοΐδης, ΙΜΑΠ: Κ.ρ. Χρυσοχοΐδης, «Ιερά Μονή Αγίου Παύλου. Κατάλογος του αρχείου», *Σύμμεικτα* 4 (1981) 251-301.

Dionysiou: Actes de Dionysiou, έκδ. N. Oikonomidès, Παρίσι 1968.

EI²: The Encyclopaedia of Islam, 2η έκδοση, Leiden-Παρίσι 1960 κ.εξ.

Haldon, «Limnos»: J. Haldon, «Limnos, Monastic Holdings and the Byzantine State: ca. 1261-1453», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, A. Bryer - H. W. Lowry (εκδ.), Birmingham-Washington D.C. 1986, σσ. 161-215.

İnalcık, «The Ottoman State»: H. İnalcık, «The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600», *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, H. İnalcık - D. Quataert (εκδ.), Cambridge 1994, σσ. 11-409.

Iviron: Actes d'Iviron, τ. IV, έκδ. J. Lefort - N. Oikonomidès - D. Papachryssanthou - V. Kravari, συνεργ. H. Métrévéli, Παρίσι 1995.

Jennings, «Kadi, Court»: R. Jennings, «Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri», *Studia Islamica* 48 (1978) 133-172.

— «Limitations»: R. Jennings, «Limitations on the Judicial Powers of the Kadi in 17th C. Ottoman Kayseri», *Studia Islamica* 50 (1979) 151-184.

Kutlumus: Actes de Kutlumus, νέα έκδ. P. Lemerle, Παρίσι 1988.

Lavra: Actes de Lavra, τ. II-III, έκδ. P. Lemerle - A. Guillou – N. Svoronos - D. Papachryssanthou, Παρίσι 1977, 1979.

Lefebvre, «Actes»: M.-M. Lefebvre, «Actes ottomans concernant Gallipoli, la mer Egée et la Grèce au XVIe siècle», *Südost Forschungen* 42 (1983) 123-167.

Lowry, «Kanunnames»: H. W. Lowry, «A Corpus of Extant Kanunnames for the Island of Limnos as Contained in the Tapu-Tahrir Defter Collection of the Başbakanlık Archi-

ves», *Osmanlı Araştırmaları* 1 (1980) 41-60.

— «Limnos»: H. W. Lowry, «The Island of Limnos: A Case Study on the Continuity of Byzantine Forms under Ottoman Rule», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, A. Bryer - H. W. Lowry (εκδ.), Birmingham-Washington D.C. 1986, σσ. 235-259.

— «The Fate»: H. W. Lowry, «The Fate of Monastic Properties under the Ottomans: Examples from Mount Athos, Limnos and Trabzon», *Byzantinische Forschungen* 16 (1991) 275-311.

Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις:* Β. Μουταφτσίεβα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ο. Αστρινάκη - Ε. Μπαλτά, Αθήνα 1990.

Νικολόπουλος-Οικονομίδης, «Ι. Μ. Διονυσίου»: Π. Νικολόπουλος - Ν. Οικονομίδης, «Ι. Μ. Διονυσίου. Κατάλογος του αρχείου», *Σύμμεικτα* 1 (1966) 257-327.

Pantéléèmôn: Actes de Pantéléèmôn, έκδ. P. Lemerle - G. Dagron - S. Ćirković, Παρίσι 1982.

Pantocrator: Actes de Pantocrator, έκδ. V. Kravari, Παρίσι 1991.

Philothée: Actes de Philothée, έκδ. W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev, Αγία Πετρούπολη 1913.

Синдик, «Простагма и Хоризма»: Д. Синдик, «Простагма Цара Јована VIII и Хоризма Деспота Димитрија Палеолога», *Зборн ик Владимира Мошина*, Βελιγράδι 1977, σσ. 205-212.

— «Српске Повеље»: Д. Синдик, «Српске Повеље у светогорском манастиру Светог Павла», *Мешовита Грава Миселланеа* 6 (1978) 183-205.

Topping, «Latins On Lemnos»: P. Topping, «Latins On Lemnos Before and After 1453», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, A. Bryer - H. W. Lowry (εκδ.), Birmingham-Washington D.C. 1986, σσ. 217-234.

Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα:* Β. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου, *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15ος-20ός αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 1986.

Uzunçarşılı, *Bahriye teşkilâtı:* İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Άγκυρα 1948.

Xénophon: Actes de Xénophon, έκδ. D. Papachryssanthou, Παρίσι 1986.

SUMMARY

Ph. Kotzayeorgis, *Athonite Presence in the Northern Aegean. The Monastery of St. Paul's Turkish Archive on Lemnos (15th – 16th cent.).*

This article represents the first attempt to evaluate a Turkish monastic archive. On the basis of both the Turkish and Byzantine documents held at the *metochion* of St. Paul's Monastery on Lemnos, an attempt is made to assess the socio-economic role of the dependency in the life of the island. The article is also based on a study of the published Byzantine documents of other Athonite dependencies, the published texts of Ottoman *kanunnames* (regulations) and the data from the first Ottoman record for the island, for the period 1489/90. In this way an attempt has been made to verify the supplementary information supplied by two types of Ottoman sources: the cadastral records (*tahrir defterleri*) and the loose documents which to a large extent form part of the religious court records (*kadi sicilleri*) since they consist mainly of court documents (*hüccet*). The article confirms the recently expressed opinion that the Ottoman conquest of the island acted as a kind of 'veneer' on the well-structured Christian substratum, which continued to live and to function throughout the first century of the Ottoman occupation (preservation of Byzantine families, vestiges of communal life). Finally, it appears that the influence of the *metochion* on the social and economic life of the island was considerable.

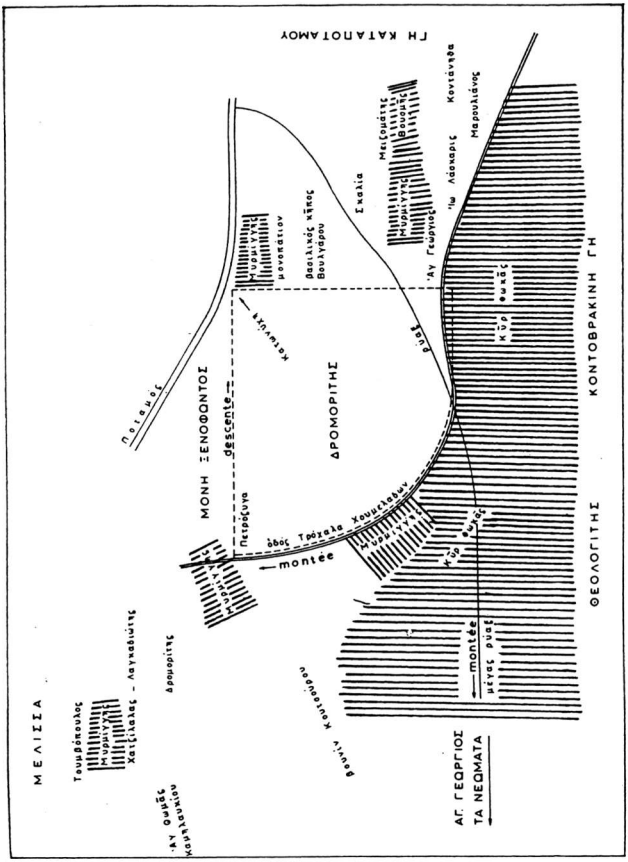

Χάρτης 1. Οι βυζαντινές κτήσεις της μονής στη Βουνεάδα, όπως καταγράφονται στο «απογραφικό γράμμα» του 1463, σκιαγραφήθηκαν από τον γράφοντα σε χάρτη του N. Oikonomides από τα Actes de Dionysiou, σ.139.

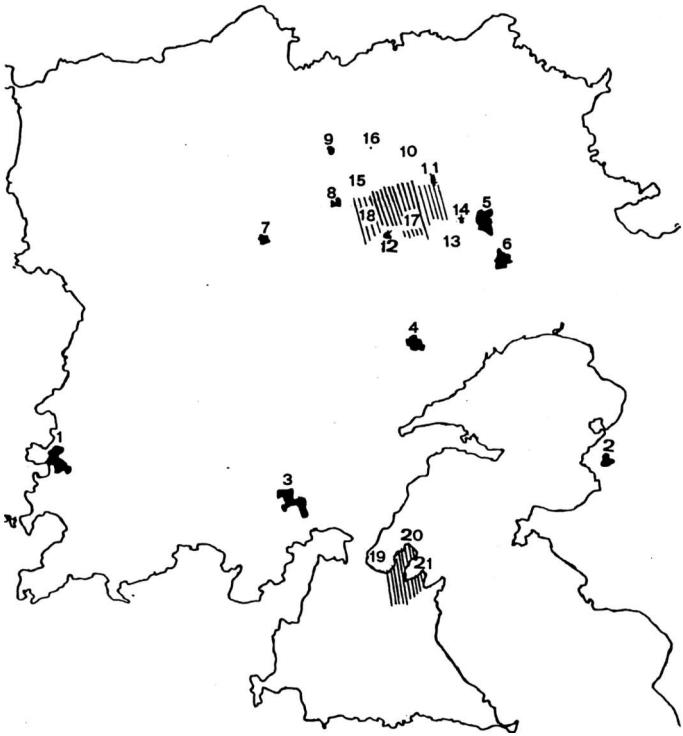

Υπόμνημα:

1. Μύρινα
2. Μούδρος
3. Κοντιάς
4. Λιβαδοχώρι
5. Ατσική
6 Καρπάσι/Κυπαρίσσι
7. Σαρδές
8. Σβέρδια/Δάφνη
9. Κατάλακκο
10. Φάλια
11. Βουνεάδα/Κρηνίδα
12. Κοντοβράκι
13. Καταπόταμος
14. Άγ. Γεώργιος
15. Κούτσουρο
16. Πάγος
17. Καμίνια
18. Ραχώνια
19. Βουρλίδια
20. Πλάκαμος
21. Μικρός Καβουρίκης

Χάρτης 2: Η θέση των αγιοπαυλίτικων κτήσεων στη Λήμνο· η σκιαγράφηση έγινε από τον γράφοντα (ως βάση χρησιμοποιήθηκε χάρτης από το άρθρο του Haldon, «Limnos», *σ. 189).*